

Fra udskiftning til afvikling

Bondelandbruget i Gl. Roskilde Amt fra slutningen af 1700-tallet til 1970

Af Helge Land Hansen

Indledning

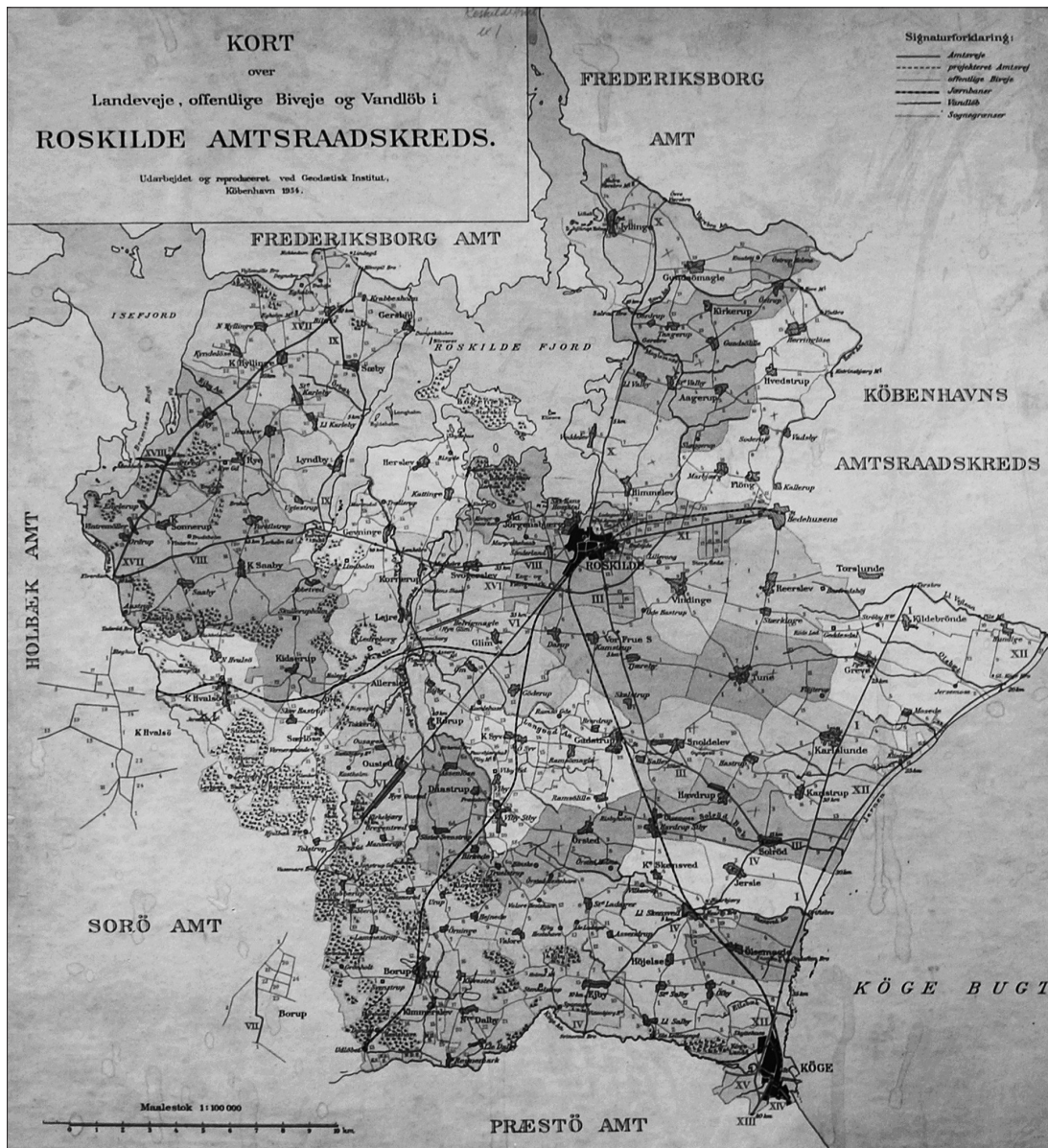
Roskilde amt blev oprettet efter enevældens indførelse 1660 som afløser for det tidligere len. Det undergik mindre ændringer indtil det i 1808 blev nedlagt som selvstændigt amt og blev en del af Københavns amt. Da dette samtidig blev delt i Københavns og Roskilde amtsrådekredse, og den sidste efterhånden fik sin egen administration og fra 1842 sit eget amtsråd, har området fået benævnelsen "Gamle Roskilde Amt", som eksisterede indtil 1970.

Geografisk er vi i et område, som afgrænses af en linie fra Bramsnæs mod sydøst til Nørre Dalby, mod øst til Køge, langs Køge bugt til Kildebrønde, mod vest til Fløng og derfra mod nord til Gundsømagle og Jyllinge.

Indtil kommunalreformen 1970 bestod Roskilde amtsråds-kreds af 4 herreder og 28 sognekommuner med i alt 48 sogne¹. I amtet lå købstæderne Køge og Roskilde. De spillede længe en vigtig rolle som aftagere og forarbejdere af landbrugets produkter. *Deres beliggenhed er meget fordelagtig for afsætningen af frembringelserne, da kun få sogne er mere end 2 mil fjernede fra købstæderne*, hedder det i 1839². Desuden var Roskilde en af de købstæder i landet, som drev mest landbrug med godt 400 tdr. hartkorn svarende til et halvt hundrede bøndergårde³. Så sent som i 1911 levede *på grund af det betydelige areal, der hører til byen* 612 af byens godt 12.000 indbyggere af landbrug, og byen havde i 1919 391 malkekøer⁴.

Købstædernes landbrugsproduktion mistede i 1900-tallet sin betydning, men adskilte sig i princippet ikke fra det øvrige landbrugs og vil normalt blive medregnet her, hvor der ellers fokuseres på landbosamfundet.

Det samme gælder den langt større andel, som stammede fra områdets mange hovedgårde. De var i 1800-tallet - ligesom mange præstegårde - foregangslandbrug mht. produktivitet og nye metoder og afgrøder. Ofte var det borgerlige godsejere som Heinrich Valentiner og sønnen Adolf Valentiner på Gjedesdal i

Roskilde lokalhistoriske arkiv.

Greve sogn, der gik i spidsen. De drev fra 1820 hovedgården frem til et mønsterlandbrug med opkøb af kvæg til fedning, gødskning af lavtydende jorder, mergling, dræning, mejeribrug og regnskabsføring.

Det var dog bondelandbruget, der stod for hovedparten af landbrugets produktion – på hele Sjælland 1835 med 86,7 % og i Roskilde amt med 89,5 % af det samlede hartkorn⁵.

Bondelandbrugets udvikling i Roskilde amt adskilte sig naturligvis ikke meget fra udviklingen på øerne i øvrigt, og land-

mændene her producerede generelt under samme betingelser, som i resten af landet. Men nærheden til hovedstaden prægede gennem alle årene både det praktiske og det åndelige liv og gav amtets landbokultur sine karakteristiske særpræg.

Det gælder ikke mindst den materielt rige kultur på Hedeboegnen, som netop blomstrede i disse år og især er kendt for sin udsmykning af klædedragter og genstande. Også arealmæssigt fyldte "Heden" meget i Roskilde amt: *Den største del af amtet (dvs. både Københavns & Roskilde Amt) optager en stor frugtbar, jævn og skovløs slette, kaldet "Heden", den strækker sig fra København til Roskilde fjord og omtrent en mil på hin side af Roskilde by, samt mod sydvest til Køge. Denne frugtbareste del af amtet indbefatter, foruden Amager, mere end halvdelen af Sokkelund og Ramsø herreder, hele Tune og næsten hele Sømme herreder, samt de nordligste sogne af Voldborg herred, hedder det i den officielle amtsbeskrivelse fra 1839⁶. Denne geografiske afgrænsning er mere omfattende, end den folkekulturelle. Hedeboegnen går ikke helt ind til København, idet den her møder Valbybønderne, der havde deres egne dragter og levemåde, som minder om hollænderne på Amager, hvorfra de også oprindelig er komne. Mod vest må vi udenfor Roskilde i alt fald over til Lejre å og Kornerup å, hvor vi så mod syd træffer Skovboerne, hvor Midtsjællands skovbælte begynder. I syd bliver grænsen Køge å, bag hvilken vi snart møder Stevnsboerne.⁷*

Af de berømmelige landboreformer fra sidste del af 1700-tallet vil der kun blive gjort noget særligt ud af udskiftningen, som blev den centrale forudsætning for omskabelsen af landbruget og det danske landskab. Og den "afvikling", som nævnes i titlen, er ikke afviklingen af landbruget som betydningsfuldt erhverv, men en markering af, at landbrugets livsform: den producerende husholdning, forsvandt, at landbruget ikke længere var det dominerende erhverv, men i stigende grad et erhverv for de få⁸.

1. 1830erne – efter reformerne

1.1 Udskiftningen

Ifølge Danske Lov af 1683 skulle alle lodsejere i en by være enige, før man kunne indhegne sin jord og tage den ud af fællesskabet. Fra 1758 kom en stribe forordninger, som gradvist forøgede mulighederne for at etablere sig uden for fællesskabet, og efter forordningen af 13.maj 1776 kunne enhver lodsejer, uanset loddens størrelse, kræve sin jord udskiftet og placeret på ét, højst tre steder.

Med "udskiftningen" - delingen af jorden først mellem godsejerne og dernæst mellem bønderne - var dyrkningsfællesskabet ophævet og grunden lagt for udflytninger af gårdene, hvor det var hensigtsmæssigt, og for gradvis overgang til selveje.

Regeringen søgte gennem sine forordninger at sætte tempoet i vejret i den meget besværlige og omkostningstunge proces. Den vigtigste og mest detaljerede kom i 1781 og slog fast, at enhver lodsejer kunne forlange sin jord udskiftet, at alle omkostningerne ved udskiftningen skulle fordeles ligeligt mellem alle lodsejere efter deres hartkorn, og at der skulle laves en samlet plan for den øvrige udskiftning uanset om nogle blev i fællesskabet.

Ved regeringsskiftet 1784, som endeligt banede vej for reformerne, var udskiftninger allerede i gang overalt i landet. I sidste halvdel af 1770'erne var Snoldelev, Rorup og Kirkerup blevet udskiftet som de første i amtet. Gennemgående regnes de ældste udskiftninger dog for de dårligste med mange ubekvemme "stjerneudskiftninger" og få "blokudskiftninger" med jorden hensigtsmæssigt placeret omkring den udflyttede gård.

En ny forordning fra 1792, der gav lodsejerne mulighed for at fordele en årlig rente på 4 % af de samlede udgifter på bønderne, satte for alvor gang i processen, og 1790'erne blev udskiftningernes afgørende år. Omkring 1810 var udskiftningen stort set afsluttet i det meste af landet.

I Roskilde amt rundedes den af med udskiftningen af Ejby og Ladager i 1807⁹.

Følgende oversigt over udskiftningstidspunkterne i Roskilde amt opererer med 138 udskiftningsforretninger. Dels har 12 af de 48 sognebyer haft brug for en ekstra runde, dels lå i sognene 67 mindre byer eller bebyggelser, som blev udskiftet for sig, og hvoraf andre 12 måtte ud i en ekstra runde¹⁰. Også i Roskilde amt skete det store ryk i 1790'erne, hvor landmålerne og amtets to mand store landvæsenskommission må have haft umanerligt travlt:

Antal udskiftninger	1776-1779:	3
	1780-1789:	26
	1790-1799:	75
	1800-1807:	34
Antal udskiftninger i alt:		138

Herredsfogeden i Ramsø og Tune herreder, Niels Bluhme, viste i en indberetning fra 1830'erne ikke større respekt for udskiftningen i Københavns og Roskilde Amter, hvor der *overhovedet ikke er taget vedbørlige hensyn til jordernes fald, loddernes indhegning,*

*vejenes gang, den nødvendige udflytning med flere væsentlige lokale omstændigheder.*¹¹

Samme Niels Blumes respekt for selve bondestanden var heller ikke stor. Han erklærede kort efter 1830, *at bondens nuværende standpunkt på kundskabens bane er så lavt, hans tænkeevne så indskrænket, hans synskreds så snæver og blændet af fordomme, hans moralitet og religiøsitet så svag, at endnu menneskealdre vil hengå, førend han kan fremtræde blandt kultiverede slægter med oplysningens ægte stempel.*¹²

Den kritiske - for ikke at sige nedladende - og generaliserende holdning fra ledende kredse i samfundet, som Bluhme repræsenterede, var hård at bære for de foregangsbønder, som trods alt fandtes og blev flere og flere.

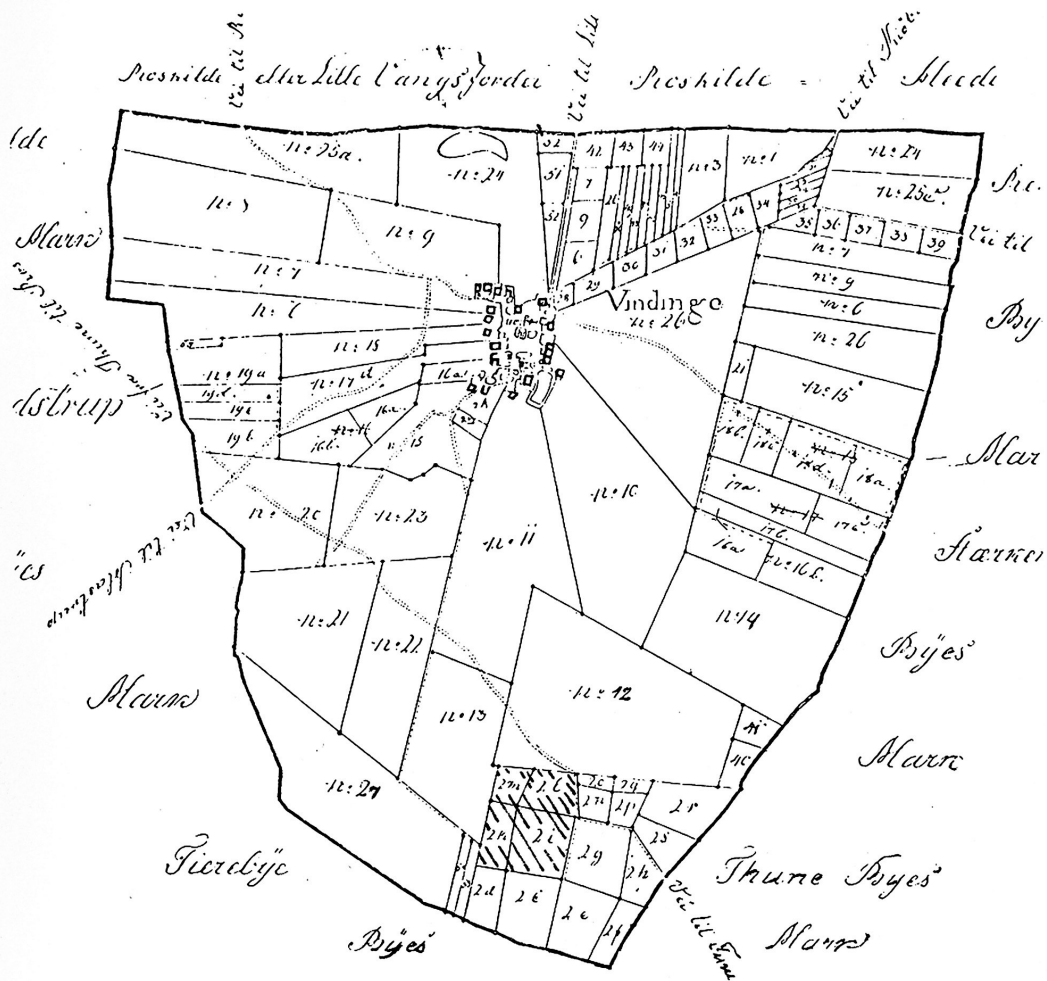
Sandt nok var der endnu mange år efter skoleloven af 1814, som gjaldt for øerne allerede fra 1806, kun få bønder, der magtede skrivekunsten i praksis. Bortset fra enkelte skoler i Voldborg herred blev der i 1830'erne overalt i amtet undervist efter "den indbyrdes undervisningsmetode", et efter Fr.6.s mening genialt system, som tillod en enkelt lærer at holde hundrede elever i ånde¹³. Metoden var sparevenlig, men har næppe fremmet udviklingen.

De to meget forskellige udskiftningsforløb, som skitseres i det følgende, vil uddybe forståelsen af, hvem der spillede hvilke roller i processen.

1.2. Udskiftningen af Vindinge i Tune herred

Vindinge med mange og forskellige lodsejere viser et godt eksempel på en udskiftning, som starter tidligt, går i stå og først mange år senere færdiggøres – uden at resultatet blev særligt godt¹⁴.

De første forberedelser kom allerede to år efter 1776-forordningen, og initiativtageren var den ene af de to private godsejere med hver en fæstegård i Vindinge. Alle øvrige lodsejere var institutioner: Roskilde Domkirke, Københavns Magistrat, Københavns Universitet, Jomfruklostret i Roskilde, Herredsfogeden, kirken, præsten og skolen. Kammerråd Gjød havde købt Gjeddesdal 1774 og tog i begyndelsen af 1778 initiativ til at få sat skel og hegn mellem Vindinges Østermark og Reerslev og Stærkendes Vestermark. Han anmodede stiftamtmand Brockenhuus om at indkalde de to landvæsenskommissærer og samtlige lodsejere til at mødes i Reerslev lørdag den 11.april, og her annoncerede hans forvalter hensigten med mødet: de tre byers "separation fra fællesskabet".

Vindinge efter udskiftningen 1782-1804.
 Vindinge lokalhistoriske arkiv.

Bymændene fra de tre byer var også til stede og mente, det var for sent på året at sætte hegn, også fordi de allerede havde aftalt fælles græsning med hinanden. Det blev der dog ikke taget hensyn til, og når man fordelte byernes hartkorn på den strækning, der skulle hegnes, blev det 3 favne pr. td.htk. mellem Vindinge og Reerslev og 1 1/2 favn mellem Vindinge og Stærkilde.

Desuden skulle der laves et led mellem Reerslev og Vindinge, bekostet og vedligeholdt af begge byer. Heller ikke mod Tune havde der før været noget led, da også "Tunerne" og "Vindingerne" vogtede kreaturerne i fællesskab. Efterhånden blev grænseskellene mod de andre nabobyer fastlagt, uden at vi kender detaljerne.

Efter Den store Udskiftningsforordning 1781 blev byens jorder i 1782 opmålt og takseret og året efter fordelt mellem lodsjerne af landinspektør Steuben. Landvæsenskommissionen

holdt sit første møde den 30. maj 1783. Her modtog herredsfoged Lyders i Ramsø-Tune herreder med tilfredshed en lod sydligst i Søndermarken - mod forskellige compensationer *af hensyn til den bekvemmelighed, som formeldte udskiftning bragte for den øvrige udskiftning*. Herredsfogedgården i Vindinge blev aldrig udflyttet, og lodden blev udstykket.

På det andet og tredje møde den 7. og 12. maj 1783 fik så Gjeddesdal sin lod vest for herredsfogedens. Af forskellige grunde blev den først bebygget 1797.

Vi kender ikke udskiftningens præcise fortsættelse. Byens anden, privatejede gård, Svendstrups, der tidligere samme år var blevet overtaget af den fremskridtsvenlige Bruun de Neergaard, fik dog sikkert snarest herefter tildelt en fornem lod, som ikke krævede udflytning af byens største gård. Også domkirkens 9 gårde er som det eneste institutionsgods blevet udskiftet "mand og mand imellem" på samme tid ifølge domkirkens eget kort over godsets såkaldte "specielle deling", udfærdiget af udskiftningens landmåler 1782.

Det fremgår af en strid om hegn 1786 mellem bønderne i Roskilde bys "Store Hale" mod øst og de tilstødende Vindingebønder syd herfor¹⁵, at kirkens, præstens og skolens jord og Jomfruklostrets lodder også var udskiftede. Mere usikkert er det, hvornår Københavns Magistrats jord udskiftedes, og i hvilket omfang fællesskabet levede videre.

Jomfruklostrets forvalter skiver 1786: *Efter den passerede opmåling og udskiftning af Vindinge bys jorder i årene 1782 og 1783 har lodsejerne og jordbrugerne siden til dato ligget i fællig med byens samtlige jorder uden separation ved fragravning eller hegn, hvortil årsagen vel for det meste har været bøndernes almindelige vanmagt til hegnet at besørge opsat.*

Ved en åstedsforretning den 17. juli 1799 var byens lodsejerne forsamlede for at tage stilling til korrektion og udvidelse af vejen mod København, nu "Østre Vindingevej". De 4 store institutioner var repræsenterede, og til stede var også Svendstrups ene gårdfæster og mensaljordens 7 arvefæstere, skoleholderen og præsten – Gjeddesdals gårdfæster var kort forinden flyttet fra Stærkende ud på sin fjerne lod og muligvis derfor fraværende. Forretningen foregik i fordragelighed, og landinspektør Salchow kunne 10 dage senere rundsende sin helt præcise angivelse af, hvilke jordstykker de berørte lodsejere og fæstere skulle afgive til vejudvidelsen, og hvor de nye skel skulle gå.

Domkirkens repræsentant skrev under som den første og bemærkede, at dokumenterne og det tilhørende kort forventedes at ende hos ham *til bevaring ved Vindinge bys øvrige udskiftningsdoku-*

menter, der hos mig som største lodsejer for Roskilde Domkirke, er beroende til oplysning i fremtiden. Desværre fremgår det af selve åstedsforretningen, at der var mangler i det materiale, forretningen byggede på. Til gengæld blev vejsagen indledningen til, at sidste fase af udskiftningen kom i gang.

Når en institution som Københavns Universitet i den grad havde smølet med at følge udskiftningen op hang det sammen med, at universitetsprofessorerne var godt tilfredse med det eksisterende system, som sikrede dem faste, årlige afgifter, hvis værdi oven i købet steg i disse år. Først da kongen i 1795 befalede reformerne gennemført på universitetsgodset begyndte der at ske noget.

I en status 1800 over Københavns Universitets gods udskiftning hedder det om universitetets 5 gårde i Vindinge: *Har nu i tvende år skullet været udskiftede af landinspektør Ehlers, men er ej endnu kommen under operation.*¹⁶ Derefter kom der dog gang i sagerne. Ehlers fik 1801 færdiggjort kortet over universitetsgodset, i 1800 og 1802 over Københavns magistrats 4 gårde og 1802 over Roskilde Jomfruklosters 2 gårde¹⁷.

Udskiftningsforretningen mellem universitetets 5 bønder fandt sted den 27. marts 1802. I forvejen var der sket taksering eller "bonitering" af de åse, bymarken havde været delt i, og nu blev arealernes størrelse justeret efter boniteten, som på en enkelt lod varierede fra 4 til 23, 1-9 var ringe jord og 20-24 var den bedste.

To af bønderne fik lodder "ved gården", tre fik lodder "til derpå at udflytte", og samme år kunne én af de største universitetsgårde, Mindstrupgård, flytte ud på en sammenhængende lod syd-sydøst for byen.

Universitetets 5 husmænd blev også tilgodeset. Tre af dem delte Universitetets andel af "Sandet", et stykke jord umiddelbart nordøst for byen, som i 1782 var blevet udlagt til fælles grusgravning, men nu på universitetets foranledning blev delt mellem lodsejerne. Boniteten på de tre ca. 4 tdr. land store sandlodder var 4-12! De to sidste husmænd fik hver en lille lod af nogenlunde samme størrelse længst ude mod sydøst.

Først i 1804 – efter mere end 20 år – var udskiftningen færdig. Samtidig med denne sidste fase af udskiftningen blev Vindinge Lillevang 1800-1804 delt mellem hovedparten af bymændene.

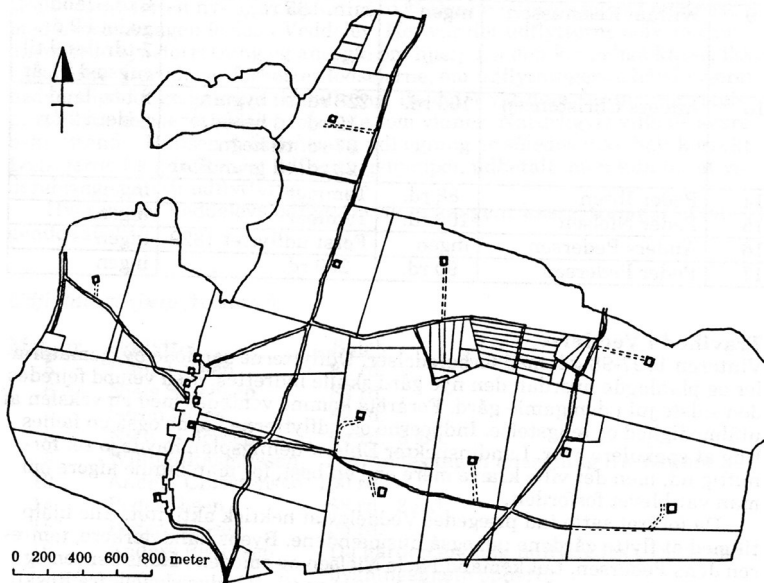
Herredsfoged Bluhme gav Vindingeudskiftningen en hård bedømmelse: *Vindinge, en af de første byer, som udskiftedes her på egen, har sin jord på 3-4 steder, og mange gårde ligge aldeles adskilte fra lodderne, hvorpå de ikke kunne udflyttes, fordi deres jorder ligger adspredte.*

1.3 Udskiftningen af Veddelev i Sømme herred

I Veddelev i Himmelev sogn var alle lodsejerne institutioner og stiftelser. Her var ingen privat godsejer til at tage initiativet. Det gjorde til gengæld de 16 fæstebønderne, som med skrivekyndig assistance den 25 juli 1795 indsendte en *underdanigst ansøgning* til det kongelige Rentekammer, om det ville beordre en landinspektør til at *opmåle, og det snarest muligt at udskifte vores bys jorder således, at hver mand kan få sin lod for sig selv, og, da dette er overensstemmende med landvæsenets forordning, ere vi forvissede om, at vores herskaber gerne ønsker, at dette sker jo før jo heller, da vi ellers står i fare for ganske at blive øde*.¹⁸

Udskiftningen forløb planmæssigt med mindre forsinkelser. Rentekammeret sendte ansøgningen til udtalelse hos amtmanden i Roskilde, kammerherre Molkte, som indkaldte kommentarer og accept fra "herskaberne". Her indløb den første forsinkelse, idet universitetets godsforvalter Kruse først gav sit ja i januar 1796.

Rentekammeret beordrede derefter landinspektør Krüger til at opmåle Veddelev bys jorder og tegne et kort over dem, mens stiftslandinspektør Carsten Ehlers skulle forestå selve udskift-

Veddelev efter udskiftningen 1796-98 og efter følgende udflytning. Karsten Skjold Petersen, *Udskiftningen af Veddelev*, RUC 1993, s. 84.

ningsforretningen.

Krüger gik i gang i april med målebord, sigteinstrument, en 25 alen lang målekæde og målepinde til afmærkningen. Først skulle skellene til nabobyerne fastlægges, vejene og byen indtegnes på kortet og byens samlede areal udregnes. Derefter skulle den enkelte gårds jorder opmåles, ager for ager – gårdene havde fra 41 til 100 agre spredt ud over hele bymarken i hver af dens åse¹⁹. I den forbindelse dementerede 12 af bønderne herredsfoged Bluhmes nedvurdering af deres "tænkeevne" i en ansøgning til rentekammeret om at blive udskiftet *efter hartkorn* og ikke som det var almindeligst *efter speciel opmåling*.²⁰

De 12 begrundede ønsket med, at *det er os umuligt at påvise hver agers rette bredde, og just dette var årsag til at vi ansøgte ... om at blive udskiftede, da vi hvert forår var i stor uenighed om vore agres bredder, det er os ganske umuligt at vi kan påvise noget skel imellem hverandre.*

Bag ønsket kunne ligge tvivl om opmålingens retfærdighed, hvis der var foretaget jordforbedring på ageren eller sket forringelse ved sandflugt eller udpining – eller frapløjning af agerens jord.

Bønderne var altså bekendt med lovgivningen og har sikkert vidst, at udskiftning efter hartkorn - uden den dyre opmåling – krævede, at alle var enige. Måske derfor havde de dristigt underskrevet sig *samtliges bønder i Veddelev*. Men amtmand Molkte vidste, at de to universitetsbønder ikke var med på ideen, og Rentekammeret gav derfor de 12 afslag på anmodningen.

Krüger afsluttede første etape af opmålingen den 3. august 1796, men den *specielle opmåling* lod vente på sig. Den 9. april 1797 havde bønderne mistet tålmodigheden med den fortravlede og forgældede landinspektør og klagede til Rentekammeret. I to år havde gødningen hobet sig op på gårdspladserne. Før de vidste, hvor deres kommende lod lå, kunne de ikke køre den ud.

Det hjalp åbenbart, den 21 juli var opmålingen og korttegningen afsluttet, og man gik i gang med taksationen eller boniteringen af jorden.

Endelig kunne Ehlers så på åstedsmøder den 11. og 14. oktober fremlægge sin delingsplan for de implicerede parter og landvæsenskommissærerne Reiersen og Qvistgaard. Kun 6 gårde fik "indlodder" og kunne blive liggende i landsbyen. De 10 øvrige fik udlodder og måtte belave sig på udflytning. På det sidste åstedsmøde blev der kompenseret både for udflytning og for dårlig jord, og det kunne give store arealmæssige forskelle. To gårde, der begge var takseret til knap 9 tdr.htk. fik henholdsvis 55,7 og 121,3 tdr.land!²¹

De 34 husmænds forhold afklaredes i de følgende år. Forordningen af 1781 henstillede, at deres græsningsbehov blev tilgodeset ved udskiftningerne, men i praksis var de afhængige af lodsejernes og gårdmændenes nåde. Hvis de overhovedet fik jord, fik de – som vi så i Vindinge - lodder i de ringere jorder, da de jo kun skulle bruges til græsning for kreaturer og, som Ehlers noterede, *det så meget mere, som bønderne ønskede at udlægge så lidt jord til husmændene, som muligt.*²²

Trods forsinkelserne var Veddelevs udskiftning helt efter bogen, og bønderne var da også ganske tilfredse med resultatet.

1.4. Landbrugenes størrelse

Oven i udskiftningen kom efterhånden en del videreudstyknin-ger eller "udparcelleringer". Provst Schack skrev på samme tid: *Sådan er tilstanden her i egnen (Ramsøe og Tune herreder), hvor udstykning har været hyppig, som en tilflugt for den gældbundne mand til at redde en stump af sin ejendom – og stundom som spekulation.*

Når selvejet financieredes helt eller delvis ved frasal, blev selvejergårdene naturligvis efterhånden mindre, end de gamle fæstegårde, og samtidig steg både gårdmands- og husmandsbrugenes antal. I statistikkerne opererede man i den følgende tid med gårde på mellem 1 og 12 tønder hartkorn – ejede man 12-20 tdr.htk. kunne man kalde sig proprietær – og på landsplan havde omtrent halvdelen 4-8 tdr.htk..²³

Man diskuterede meget den ideelle brugsstørrelse for husmænd og gårdmænd: En husmandslod på nogle få tønder land passede for en husmand, som arbejdede for bønderne og lånte heste til arbejdet på sin egen jord. Men, fremhævede provst Schack, *med en 12-16 tønder land kan en husmand holde et par heste og derved dyrke sin jord uafhængig af gårdmændene. Bøndergårdenes størrelse havde han også en mening om: Efter mit kendskab til bonden i almindelighed er han bedst tjent med en lod, der ikke overstiger 50 tdr.land., men heller ikke synker under 30 tønder land.*²⁴

Hartkornet var et udtryk for brugets ydeevne, og det varierende naturligvis meget, hvor mange tønder land der svarede til en tønde hartkorn. På øerne skulle der typisk 10-15 tønder land til, i Vendsyssel 20-40 og i hedeegnene endnu mere²⁵.

Roskilde amt lå i den bedre ende: i Ramsø herred gik der 8 3/4 tdr., i Sømme herred lidt over 9, i Voldborg herred hen ved 10 og endelig i Tune herred næsten 11 tdr.land. J.P.Hage undrede sig over *denne lave ansættelse af det meget frugtbare Tune herred, og mente den skyldtes jordsmonnets for det meste side (= fugtige) beskaffenhed.*²⁶

Ridefogeden udtager landgildekorn - en situation, de nye selvstændige landmænd aldrig mere skulle stå i. Udsnit af akvarel af Rasmus Christiansen. Akvarelsamlingen på Tune Landbo-skole (Udg. af Landbrugets informationskontor 1978), s. 87.

1.5. De nye selvstændige

Selvejet var på Sjælland på den tid langt mindre udbredt, end i det øvrige land. Hvor næsten 2/3 af bondehartkornet i Nørrejylland i 1835 var selvejet og på Fyn og Falster mere end 1/3, var på Sjælland kun 13,1 % af hartkornet på selvejerhænder²⁷.

I Roskilde amt var udbredelsen af selvejet meget forskellig fra herred til herred²⁸:

	i selveje		i arvefæste		i livsfæste	
	antal gde	% af	antal gde	% af	antal gde.	% af
	og huse	hartk.	og huse	hartk.	og huse	hartk.
Tune h.:	254	39,2 %	54	9,8 %	350	45,7 %
Sømme h.:	143	20,5 %	34	4,0 %	528	72,9 %
Ramsø h.:	113	13,1 %	104	12,5 %	583	60,8 %
Voldborg h.:	15	2,1 %	101	10,4 %	888	68,0 %

En del af forklaringen på de store forskelle mellem herrederne ligger i det meget forskellige antal hovedgårde med behov for hoveripligtige fæstebønder: I Tune herred var der 3 hovedgårde, i Sømme herred 2, mens der i Ramsø herred var 5 og i Voldborg herred hele 9 hovedgårde med knap 20% af hartkornet. Hoveriet var dog i tilbagegang, og særlige lokale forhold kunne spille ind. I Tune herred blev således størstedelen af Benzonsdal og Gjeddesdals bøndergods tidligt solgt til selveje.

Institutionsgodsets bønder blev i disse år i stort omfang arvefæstere, dvs. de fik "arvefæsteskode" med ret til at sælge og pantsætte. De adskilte sig kun fra egentlige selvejere ved i stedet for en købesum at skulle udrede en fast årlig afgift til evig tid + en særafgift, når en ny arvefæster tiltådte, og ved at godsejeren beholdt jagtretten m.v. Eksempelvis var der i rodebutikken Vindinge midt i 1830erne på Universitetsgodset 5 arvefæstere og 4 almindelige fæstere, på Roskilde domkirkes gods 11 arvefæstere og 4 almindelige fæstere, mens Københavns magistrats 4 gårde alle var i arvefæste og begge Roskilde Jomfruklosters gårde var i almindeligt "simpelt" fæste²⁹.

Blandt reformvennerne var det almindeligt antaget, at *besiddelses-vilkåret har megen indflydelse på velstanden, og at selvejendom eller arvefæste særdeles meget skulle bidrage til at fremme velstand og lykke i et land*, som J.P.Hage formulerede det. Lægger man "de selvstændige" – besidderne af hovedgårde, selvejergårde og arvefæstegårde – sammen i de 6 herreder i Roskilde og Københavns amter ser tallene således ud:

	Selvstændige	Livsfæstere
Sokkelund herred:	100 %	0 %
Smørum herred:	93 %	7 %
Tune herred:	54 %	46 %
Ramsø herred:	39 %	61 %
Voldborg herred:	32 %	68 %
Somme herred:	27 %	73 %

Med en sjællandsk perspektivering kan S.Sterm i sin gennemgang af amtet derfor om Tune herred konstatere, at *endnu her i herredet har selvejernes og arvefæsternes klasse overvægten over fæsternes.*³⁰ Med hensyn til den forventede økonomiske fremgang som resultat af udviklingen er J.P.Hage ikke optimistisk: *Ubetinget er dette næppe tilfældet, og i al fald må landmanden have nået et vist trin af oplysning, for at selvejendom kan blive ham til sand nytte. Denne grad af oplysning besidder bondestanden hos os næppe endnu; selvejendom har derfor endnu ingen mærkelig forandring frembragt i dens kår.*

En betingelse for, at udskiftning og selveje kunne føre til fremgang, var udflytning fra landsbyen af en del af dens gårde.

Ser vi bort fra husmændene var ved midten af 1830erne situationen forbløffende ens i de 4 herreder³¹:

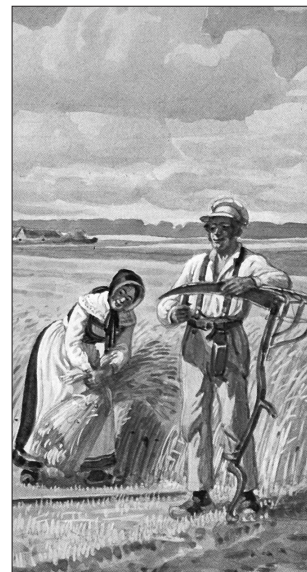
I Ramsø herred	117 (35 %) gårde udflyttede af i alt	338 gårde
I Somme herred	131 (36 %) gårde udflyttede af i alt	365 gårde
I Voldborg herred	130 (38 %) gårde udflyttede af i alt	343 gårde
I Tune herred	130 (42 %) gårde udflyttede af i alt	308 gårde

Man var således tæt på det endelige resultat på Sjælland, at to femtedele af gårdene var nedrevet og udflyttet fra landsbyerne³². Processen lettedes af, at bindingsværket kunne skilles ad og samles igen. I nogle tilfælde blev de gamle bygninger eller blot stuehuset dog stående på deres gamle plads i landsbyen og beboet af nye folk.

2. 1830erne–1860erne - det moderne landbrug grundlægges

2.1. Nuancer i velstanden

Vi skal indledningsvis uddybe sammenligningen mellem de 4 herreder³³ for at få nuancerne i deres forudsætninger frem.

Kornhøst uden maskiner. Høstkarlene følges af hver sin opåbinderske. Akvarel af Rasmus Christensen. Akvarelsamlingen på Tune Landboskole (Udg. af Landbrugets informationskontor 1978), s. 23.

	Tune h.	Sømme h.	Voldborg h. (u. Roskilde)	Ramsø h. (u. Køge)
Befolkning 1801	3743	5295	6001	4718
Befolkning 1834	5155	7094	7738	5842
Tilvækst i %	37,5 %	34,0 %	28,9 %	23,8 %
Almisselemmer ³⁴				
1834	100	170 ³⁵	171	213
I % af bef.tallet	1,9 %	2,4 %	2,2 %	3,6 %
Gennemsnitspris pr.td.htk.(tax.1802)	305 rdl.	275 rdl.	223 rdl.	266 rdl.

Entydige forklaringer på disse forskelle kan ikke gives. Hage undrer sig især over forskellen i befolkningstilvækst og antal almisselemmer mellem Tune og Ramsø herreder – *disse to naboherreder, der i jordbund og andre omstændigheder har så megen lighed med hinanden. Måske hidrører det fra, at det større tillæg af forholdsvis god jord på hartkornet i Tune herred har foranlediget hyppigere udparcelleringer i de seneste år.*³⁶

Som tidligere nævnt var der en klar forbindelse mellem udparcellering og selveje, og Tune var jo det af de 4 herreder, som havde flest selvejere og flest udflyttede gårde, hvilket også kunne indikere en større velstand.

På linje hermed noterede førstelærer og lokalhistoriker Strange Nielsen om Vibybønderne i Ramsø herred: *Skønt kulturen var den almindelige hedebokultur, må man sikkert gøre sig klart, at den var en grad lavere og fattigere end i de omliggende byer. Den vedvarende hoveribyrd var trods alt en bremse på udviklingen. ... Grunden til, at disse ellers brave mænd ingen vegne kom, mens man ofte så fæstere af magistrats- og universitetsgårde lægge daler efter daler på kistebunden, var livsfæstet.*³⁷

Konjunkturerne havde i de forudgående årtier svinget en del. Indtil 1807 kunne Danmark hente fuldt udbytte af sin neutralitet under Napoleonskrigene. Og selv under krigen med Storbritannien 1807-1814 var efterspørgselen og priserne på landbrugsvarer gode. Den sideløbende inflation var en stor hjælp til at komme af med gælden for de bønder, som de foregående år var blevet selvejere.

Statsbankerotten og seddelombytningen 1813 var værst for kapitalejerne og ikke så afgørende for de fleste landbrugere, som i de følgende år kunne glæde sig over gode høstår. Men fra 1817 satte et europæisk prisfald ind, og i en halv snes år var landbruget generelt i krise, især de større brug og værst i Jylland. Øernes landbrugere klarede sig noget bedre. *Bondelandbruget var endnu i*

betydeligt omfang selvforsynende og kunne i vid udstrækning klare sig med, hvad man selv producerede eller skaffede sig lokalt. Og priserne på de få fornødenheder, man måtte indkøbe udefra, faldt også i 1820erne.³⁸

Men i 1830erne, som disse kapitler beskæftiger sig med, satte de prisstigninger ind, som har givet de følgende tiår benævnelsen *kornsalgperioden*. Godsejer Valentiner på Gjeddesdal offentliggjorde i 1858 i Tidsskrift for Landøkonomi tal, der viste en 2-3-dobling af overskuddet fra 1830erne til 1850erne, og det er beregnet, at landbrugets "velstand" i forhold til byerne i denne periode blev forøget med 1/3³⁹.

2.2 Jordbruget i Roskilde amt

Jordbruget i Tune herred forekom Sterm – *skønt ufuldkomment – dog at have gjort nogle flere fremskridt til det bedre, end i Smørum herred* (i Københavns amt). Egentlig vekseldrift med sommerstaldfodring var stadig ukendt for de fleste bønder. Men enkelte i Greve og Kildebrønde var dog begyndt at bruge vekseldrift, og helbrak, hvor jorden ligger brak et helt år og gentagne gange pløjes og harves, var *næsten ganske almindelig*.

Situationen var ikke meget anderledes i Voldborg og Ramsø herreder. I sidtnævnte var enkelte dog gået i gang med den krævende staldfodring. Og mens bønderne i almindelighed ikke havde megen sans for – eller tid til – havebrug, så havde adskillige beboere i Ørsted og Dåstrup i den senere tid forsynet sig med frugthaver fra de kongelige plantager. Og i Gadstrup og Syv sogne findes sædvanligvis en have ved hver gård, og i denne henseende udmærker sig især gårdene på Vibygårds gods, da dettes ejer ikke blot leverer bønderne træer af sin planteskole, men også lader sin gartner efterse deres haver.⁴⁰

I Sømme herred havde de gode eksempler også smittet: *Ved nogle af præstegårdene og de avlsgårde, som bebos af folk udenfor bondestanden, såvel som på adskillige af Roskilde købstads jorder er avlsbruget indrettet på en med landøkonomiens nyere principper overensstemmende måde, og selv bøndernes jordbrug ude i sognene har i de senere år gjort nogle heldige fremskridt. ... I Hvedstrup og Fløng sogne understøtter Det kongelige Landhusholdningsselskab⁴¹ tvende mænd til vekseldriftens udbredelse; disses foretagender have heldigt udfald, og eksemplet virker godt. Staldfodring bruges af enkelte i disse sogne og nogle have begyndt at dyrke raps. Overhovedet vise beboerne i disse to sogne en såre hæderlig bestræbelse efter at tilegne sig det bedre. I Sankt Jørgensbjerg var man i det små begyndt at drive staldfodring og kartoffelavl med salg for øje, svingploven⁴² havde mange steder afløst hjulploven, og rugavlen dér nød godt af anvendel-*

sen af provstirug til udsæd. Enkelte beboere i Kornerup solgte tidlige kartofler og grønne ærter. Nærheden til Roskilde og civiliserede mennesker "udenfor bondestanden" gjorde sin virkning.

Men stadig var et pragmatisk sædskifte det almindelige⁴³:

	Tune h.	Sømme h.	Voldborg h.	Ramsø h.
1. Helbrak	Helbrak	Helbrak	Helbrak	Brak
3. Rug, evt. lidt hvede	Vintersæd (byg, lidt hvede)	Rug, evt. lidt hvede	Rug, evt. lidt hvede	Rug
3. Byg	Byg	Byg	Byg	Byg
4. Bælgsæd	Ærter	Bælgsæd	Bælgsæd	Ærter & vikker
5. Byg	Byg/rug	Byg/rug	Byg/rug	Byg
6. Havre m. kløver	Havre m.kløver	Havre m.kløver	Havre m.kløver el.rajgræs	Havre m.kløver
7. - do -	- do -	- do -	- do -	- do -
8. - do -	- do -	- do -	- do -	- do -

Det gav midt i 1830erne følgende årlige udbytte i de 4 herreder (Sterms meget "præcise" tal må nok tages med et korn salt!⁴⁴):

	Tune h.	Sømme h.	Voldborg h.	Ramsø h.
Hvede	1.334 tdr.	485 tdr.	860 tdr.	(hvede & rug:
Heraf salg	74 %	48 %	80 %	22.101 tdr.)
Rug	17.435 tdr.	31.012 tdr.	23.438 tdr.	22.101 tdr.
Heraf salg	40 %	39 %	41 %	42 %)
Byg	27.254 tdr.	37.234 tdr.	27.713 tdr.	30.191 tdr.
Heraf salg	46 %	35 %	42 %	44 %
Havre	31.350 tdr.	34.956 tdr.	25.339 tdr.	31.897 tdr.
Heraf salg	26 %	14 %	21 %	26 %

Den del af afgrøderne, som ikke blev solgt, blev anvendt til udsæd, fodring af kreaturer, i husholdningen og til eventuelle naturaliepræstationer. Bortset fra salget af den efterspurgte og velbetalte hvede, som dog spillede en underordnet rolle på denne tid, er der ikke de store forskelle mellem herrederne. Havren blev brugt i husholdningen og til det store hestehold, som dog formindskedes en smule, efterhånden som hoveriet faldt bort eller blev afløst af en pengeafgift.

I Kornsalgsperioden ændredes forholdet mellem hvede og

rug, mens byg og havre holdt skansen. Tallene her viser deres andel af kornarealet på Sjælland:

	Hvede	Rug	Byg	Havre
1837:	ca. 4,0 %	ca. 29 %	ca. 42 %	ca. 25 %
1861:	19,5 %	18,1 %	42 %	29 %

Der blev i stigende omfang produceret for et marked, og de hjemlige sorter blev i vidt omfang udskiftet med udenlandske og højere ydende.

Andre afgrøder var raps, hvor hele avlen solgtes til oliemøllerne, men i kornhandelsperioden måtte vige noget for kornet. Hør avledes og bearbejdedes til eget brug, garnet blev sendt til en af de mange landsbyvævere og i løbet af vinteren vævet til hørlærred, som mange steder var en fast del af folkelønnen. En undtagelse var Ramsø herred, hvor produktionen var dobbelt så stor, som i de øvrige herreder, men hvoraf halvdelen solgtes, sandsynligvis til hørværket på Vibygård⁴⁵. Også høravlen kulminerede i disse år for efterhånden at blive udkonkurreret af bomulden.

Endvidere blev der dyrket bælgssæd, ærter og vikker. Udbredelsen var størst i disse år, hvor 1/8 af jorden på Sjælland var tilsået med ærter⁴⁶, som ansås for en vigtig del af sædskiftet. Det samme gjaldt kartoflerne til eget brug, som der i Sømme og Voldborg herreder avledes omtrent lige så mange tønder af, som af byg og havre, men i Tune og Ramsø langt under halvdelen. I modsætning til det øvrige land gik kartoffelavlens på Sjælland tilbage i kornhandelsperioden.

En større hedebugård i Kirkerup sogn, Sømme herred, på knap 12 tdr.htk. og godt 120 tdr.land kendes fra et ganske præcist erindringsværk, dækkende årene 1854-1870⁴⁷.

Gårdens indtægter kom fra kornsælget, især den 6-radede byg, til en købmand i Roskilde, der havde brændevinsbrænderi, eller til ølbryggeren samme sted. Derudover gik der næsten hver uge et læs sæd på rejsevognen til København. Turen foregik om natten med et hvil på Roskilde Kro. Efter at have betalt bompenge ved landevejens 3 bomme og et stop ved acciseboden på Vesterbro gik turen til torvet. Efter at have afleveret kornet til køberen, kunne forkarlen sætte hestene i stald på én af gæstgivergårdene, "Vinkanden" på Vestergade eller "Forgyldte Nøgle" på Nørregade.

2.3. Husdyrholdet

Sterm opregner husdyrbestanden i herrederne midt i 1830'erne med betagende præcision⁴⁸:

	Heste:	Hornkvæg:	får:	svin:
Tune h.:	2330	3782	3684	2430
Sømme h.:	2877	4335	4025	2617
Voldborg h.:	2643	4496	4900	2751
Ramsø h.:	2762	3984	3925	2539
Roskilde Amt:	10.512	16.597	16.534	10.337

Bemærk, at antallet af heste og svin på den ene side og hornkvæg og får på den anden side var omtrent det samme.

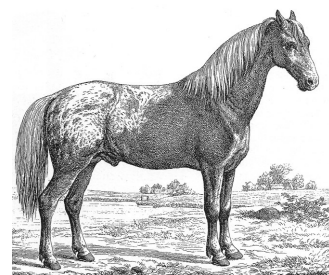
På Sjælland dalede hestebestanden en smule de følgende årtier som følge af hoveriets fortsatte afskaffelse, vejnettets forbedring, indførelsen af svingploven og et mere eller mindre systematisk avlsarbejde. Mens målet for dette i Jylland var den ret svære trækhest, som senere udviklede sig til den jyske hest, var det på øerne en noget lettere køre- og trækhest. Knapstrupperen fik sin storhedstid midt i århundredet⁴⁹.

Også fåreholdet mindskedes på Sjælland, mens hornkvæget og svineholdet indledte en vedvarende fremgang. Hornkvægsbestanden voksede i Københavns og Roskilde amter 1838-61 med mere end 25 %⁵⁰. Studene var for længst væk på øerne. Ca. 80 % af hornkvæget var køer, men andelen var svagt faldende, vel som følge af den øgede interesse for avlsarbejdet. Det gav sammen med forbedret vinterfodring bedre muligheder for mejeridriften, især på de større gårde. "Herregårdsmørret" kunne begynde at konkurrere på det engelske marked, mens "bondesmørret" endnu var under al kritik.

Udviklingen i perioden kan illustreres med en oversigt over udviklingen på en – desværre anonym – hedebogård⁵¹:

	Besiddelse og afgifter	Byggeri og besætning	Drift og redskaber
1830		6-7 heste, 8 køer	Rensemaskine (til korn)
1831	Overgang til arvefæste		Kløver og rajgræs sås
1834			Mergling påbegyndes

1836	Nedsættelse af landgilde	Svinehus opføres	
1837		Fodring af køer forbedres	
1838			"Engelsk" svingplov
1839	Naturalietinden afløses af pengeafg.	Stuehus ombygges	
1840	Udvisning af træ ⁵² og jagtskat ophører	Stadsstue indrettes	"Amerikansk" svingplov
			Mergling afsluttes
1846			Tøndekærne
			Timothégræs
			erstatter rajgræs
1847			Sædskitet forlænges
1848		Mælkekælder	Svenskharve ⁵³
1849		Dishley-vædder ⁵⁴	
1851		Svinehold forbedres	
1853		Southdown vædder ⁵⁵	
1856		5 heste, 12 køer	
1857		Foder indkøbes	
1858	Alle kommunale skatter i penge	Stuehus ombygges	Sædskitte forkortes
		Mejeri forbedres	
1860		Hjemmebagning ophører	

Knapstrupperen fra hovedgården i Vestsjælland var den populæreste køre- og arbejdshest på øerne. Her hingsten "Thor", født 1847. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 11 (1990), s. 18.

Sterm siger 1836 om en gård i Vindinge, lidt større end den ovenfor omtalte: *Til en gård på 10 tdr. hartk. kan man regne et areal af 70 til 80 tdr.land agerjord. ...Besætningen er 8 heste, 12 stkr. Hornkvæg, hvoraf 10 køer, 10 får og 6 svin; hvert andet år tillægges et føl, hvert andet år to kalve, 2 lam og 6 svin.*⁵⁶

Kirkerupgården fra forrige kapitel blev 1861 købt til arvefæste under Roskilde Jomfrukloster. Her foregik merglingen i årene 1857-1865, og mergelen hentedes 7 forskellige steder på gårdens jorder i "mergelgrave", som jo stadig i mere eller mindre tilgroet tilstand er en karakteristisk del af det danske landskab.

Besætningen bestod af 8-9 arbejdsheste, nogle plage og føl, 12 køer, en tyr og nogle ungkreaturer, 5-6 fedesvin og en so og ca. 20 får.

En gård i Højelse på godt 7 tdr.htk. og 60 tdr. land havde i sidste halvdel af 1870erne 3 heste, 8-9 malkekøer, 2 kvier, 2 tillægskalve, 2-3 fedekalve til senere slagtning, 6 får og flere lam, 9-10 svin, 1 griseso, 10 gæs, 25 ænder og 30 høns⁵⁷.

Bortset fra en enkelt jernplov var markredskaberne på Kirkerupgården i 1860erne stadig mest af træ. Dansk- og svenskharven havde jerntænder, mens grebe og river var helt af træ. Arbejdsvognene var på træaksler, kun rejsevognen og stadsvognen var på jernaksler.

Malkningen 3 gange dagligt og pasningen af fedekalvene var ligesom ostelavningen og smørkærningen kvindearbejde. Og der var himmelvid forskel på det tørre, magre og farveløse "vintersmør" og så det fede, gule og velsmagende "græssmør", som stærkt saltet, hengemt og harskt selv om vinteren kom på bordet, når der var fremmede.

Sønnen på en mellemstor gård i Højelse var i 1870, med sin far i København med flæsk, smør, ost og æg. *Vi kørte en sommertid hjemmefra med torvelæs. Det var en stor dag for sådan en niårsdreng at få en køretur med hest og vogn så lang vej, jeg ikke havde været før. Jeg oplevede derfor meget, jeg ikke kendte. De så telegraftråde og master, og faderen forklarede, så godt han kunne, hvad de blev brugt til. De passerede Korporalskroen og "bedede" i Kildebrøndekroen. Lige før vi kom til Tåstrup løb et tog forbi med Roskilde som mål. Jeg udbrød, hvad er det. Far forklarede så, hvad han vidste om det. De betalte bompenge – til vejenes vedligeholdelse, fortalte far. Efter endnu en række kroer passerede de Damhussøen og Frederiksberg bakke og så sporvogne på Vesterbro. I Vestergade indlogerede de sig de i gæstgivergården "Dannebrog", en af 9 navngivne gæstgivergårde i gaden – og så er den tidligere omtalte "Vinkanden" ikke en gang medregnet. De nåede at gå tur på volden med møllerne ud mod voldgraven og at se Amalienborg og Christiansborg – det andet, som brændte 1884. Næste dag blev varerne solgt på Gammeltorv, og på hjemturen så den niårige Anders en cykel med et stort hjul foran og et lille bagtil.⁵⁸*

2.4 Bonden bliver borger

I 1830erne indledtes også den udvikling, som på 60 år skulle gøre bønderne til den dominerende samfundsgruppe. Efter flere års forberedelse kom den 15. maj 1834 fire kongelige forordninger om indførelsen af rådgivende stænderforsamlinger for Holsten, Slesvig, Jylland og Østifterne, den sidste med mødested i Roskilde, som de følgende år blev centrum for den politiske debat i kongeriget.

Af de 70 medlemmer skulle 20 vælges af de "mindre landejndomsbesiddere"⁵⁹, dvs. selvejerbønder med mindst 4 tdr.htk. og fæstebønder med mindst 5 tdr.htk. For at kunne vælges, skulle man have det dobbelte.

Valgdeltagelsen var stor, blandt gårdmændene 83 %, og det viste sig, at bønderne i stort omfang valgte repræsentanter fra deres egen stand. Det fik fabrikant J.C.Drewsen, der selv var valgt af bønderne, til at udbryde: *Få bønder er gavnlige, mange skadelige i vore stænder*.⁶⁰ De 9 bønder i Roskilde, deriblandt 6 sognefogeder, spillede ikke nogen større rolle i forhandlingerne. Det gjorde til gengæld landboforholdene, hvor det i spørgsmål om fæsternes retsstilling, hoveriet, selvejet og husmændenes stilling hurtigt kom til en konfrontation mellem godsejersynspunkter og en "bondevenlig" holdning. Forsamlingen var valgt for 6 år, de næste valg fandt sted i 1841 og 1847.

Viljen til selvforvaltning var ganske stor. I 1835 oprettedes den første "brandkasse" i Vejle amt. 25 år senere dækkede 150 kasser praktisk taget hele landet. Roskilde Amts Brandsocietet, senere "De mindre Landejendomsbesidderes gensidige Brandforsikringsforening for rørlig ejendom i Gl. Roskilde amt", stiftedes i 1848 med læreren i Højelse som formand⁶¹. 1856 blev Den sjællandske Bondestands Sparekasse, en vigtig økonomisk drivkraft for bondebevægelsen, grundlagt af C.C.Alberti.

I 1841 lagdes med loven om sogneforstanderskaber grunden til det lokale selvstyre på landet, fra 1867 til 1970 udøvet af sognerådene. Grænsen for valgret og valgbarhed sattes her ved 1 td.htk., den officielle skillelinje mellem gård og hus. Det understregede, at gårdmændene var ved at etablere sig som bærende middelklasse, mens husmændenes hovedrolle som arbejdskraft i landbruget placerede dem som underklassen på landet. Mens gårdmændene i disse år også oplevede materiel fremgang, skete der en forringelse af husmændenes kår⁶².

Ligeledes i 1841 oprettedes ved et møde på Hotel Prinsen i Roskilde Kjøbenhavns Amts Landboforening, som i starten var ledet af mænd fra det store landbrug⁶³. Politisk blev udviklingen fulgt op af sammenslutninger af sogneforstanderskaber eller landkommunalforeninger, og København Amts Landkommunalforening fik fra 1842 med bladet *Almuevennen* et slagkraftigt talerør for den politiske bondebevægelse. Omrejsende agitatorer og adresser til stænderforsamlingen med mange underskrifter holdt gryden i kog. Med oprettelsen af *Bondevennernes Selskab* 1846 med et bredere politisk program var en alliance mellem bondebevægelsen og de nationalliberale kritikere af enevælden etableret. Hertil medvirkede det såkaldte "bondecirkulære", som 1845 havde krævet politimesterens tilladelse til afholdelse af møder om bondestandens retsforhold og forbød udensogns deltagere og møder i købstæderne. Cirkulæret måtte ophæves et halvt år senere.

Men "skaden" var sket, og uroen fortsatte. I foråret 1848 var der talrige episoder især på Sjælland i de udprægede fæsteområder Holbæk og Præstø Amter. I Roskilde Amt var der relativt roligt⁶⁴.

Til Stænderforsamlingerne havde i gennemsnit kun 2,8 % af befolkningen valget. Med grundlovens vedtagelse i 1849 steg dette tal til ca. 14 %, idet den traditionelle husbondtankegang undtog de fem f'er: fruentimmer, folkehold, fattige, forbrydere og fjolser fra valget til folketinget. Dertil kom, at man selv skulle møde op hos myndighederne og lade sig registrere som vælger. Men husmændene var nu med!

Roskilde Amt bestod af Roskildekredsen og Køgekredsen, begge omfattende både købstad og landområde, og Lejrekredsen, som var rent landområde. Konflikten mellem by og land – efterhånden "Højre" og "Venstre" - var åbenbar fra starten, og erindringer melder om ufordragelighed i årene 1854-70, udartende til regulære nævekampe på gaderne, især om aftenen⁶⁵.

Lejreknens folkefester, "Herthadalsmøderne", var fra starten i 1851 – på etårsdagen for slaget ved Isted – nationalt prægede, men i kraft af folk fra Lejrekredsen også stærkt politiske⁶⁷.

Andelen af landbrugere blandt folketingsmedlemmer var på landsplan op til 1903 over 50%. I Roskildekredsen var der i perioden 1849-1915 15 landbrugere (incl. godsejere) ud af 33 kandidater, i Køge 17 ud af 37, i Lejrekredsen 19 ud af 32⁶⁸.

3. 1860erne – 1914 – omlægning og modernisering

3.1 Fra vegetabilsk til animalsk produktion

Når omlægningen og moderniseringen af landbruget i den grad kunne accelerere efter ca. 1860 skyldtes det både hjemlige og udenlandske faktorer. Gennem hele 1800-tallet var staldens betydning langsomt forøget i forhold til kornmarkens, dels fordi gødningen var vigtig for den vegetabilske produktion, dels fordi der var et voksende marked for kvæg, flæsk, mælk og ikke mindst smør. I udlandet var det især levestandardforhøjelsen i England, som trak: Fra 1866-75 til 1896-1905 steg importen pr. indbygger af svinekød fra 5,1 til 18,9 pd.sterling, af smør fra 4,6 til 12,4 pd. og af æg fra 17 til 49 stk.. Allerede 1873/74 oversteg eksportværdien af animalske produkter værdien af korneksporten⁶⁹.

Midt i 1870erne blev konkurrencen fra oversøisk korn et problem, og kræfterne blev nu brugt på husdyrbruget, mejeridriften

og tilpasningen til den britiske marked. Hertil bidrog de teknologiske fremskridt inden for transportområdet – Esbjerg havn med direkte dampskibsforbindelse til England blev påbegyndt 1868 – og andelsformens eksplosionsagtige udbredelse.

Arbejdet med de forskellige husdyrtyper intensiveredes. En vellykket blanding af slesvigske racer med det gamle "økvæg" resulterede i den på øerne helt dominerende Røde danske Malke race, en betegnelse, som blev knæsat på en landmandsforsamling i Svendborg 1878. I 1893 var kun 1,2 % af kvæget på øerne sortbroget jydsk malkekuvæg, og det var i 1914 faldet til 0,7 %. Jerseykvæg registreredes slet ikke i 1893, og i 1914 var der kun 0,8 %⁷⁰. Det eneste mejeri i Roskilde amt, som i 1930 modtog jersey mælk, var Allershøj mellem Tune og Snoldelev, hvor 10 af leverandørernes 1200 køer var jerseykøer – sandsynligvis én enkelt besætning.

I disse år skabtes også det tætte samspil mellem markbrug og husdyrbrug – det meste af foderet til det voksende husdyrhold skulle jo dyrkes på markerne. På øerne var kornets andel af det dyrkede areal i hele perioden o. 50 %, hvilket typisk svarede til en 8-marks drift med 4 kornmarker. Kendskabet til de såkaldte sædskiftesygdomme inspirerede til en mere hensigtsmæssig skiftet mellem korn, kløvergræs og rodfrugter.

Af kornsorterne måtte hveden efter kornsalgsperioden vige noget for rugen. En del af bygmarkerne blev efterhånden erstatet af blandsæd, mest byg og havre, som man mente var mere dyrknings sikker som foder til dyrene. Den nøjsomme havre holdt de fleste steder skansen som den mest udbredte kornsort.

Dyrkning af rodfrugter til foder kendte man fra England. Her blev de mest anvendt til fedekvæg og får, og derfor var der længe skepsis og diskussion om relevansen i Danmark. Men efterhånden som produktionen af mælk og smør overtrumfede alt andet erkendtes det, at foderroer - sammen med proteinrige olie kager⁷¹ - kunne sikre mælkeproduktionen også om vinteren. På øerne dyrkedes især runkelroer, men også kålrabi og turnips, som alle blev vigtige i sædskiftet, da de dels kunne overtage brakkens funktion – at rense og skørne jorden – dels udnytte de voksende mængder staldgødning bedre og yde mere end dobbelt så stort foderudbytte som korn eller græs⁷².

På Køgeegnen dyrkedes en del sukkerroer, og længe arbejdedes der på at oprette en sukkerfabrik i Køge. Det mislykkedes dog, og derfor måtte det meste af sukkerroeavlén dér leveres til Gørlev Sukkerfabrik, anlagt 1912⁷³.

3.2 Andelsbevægelsen

På mejeriområdet var herregårdsmejerierne længe førende. Inspirationen var kommet fra Holsten, det første holstensk inspirede mejeri blev indrettet på Gjeddesdal 1829.

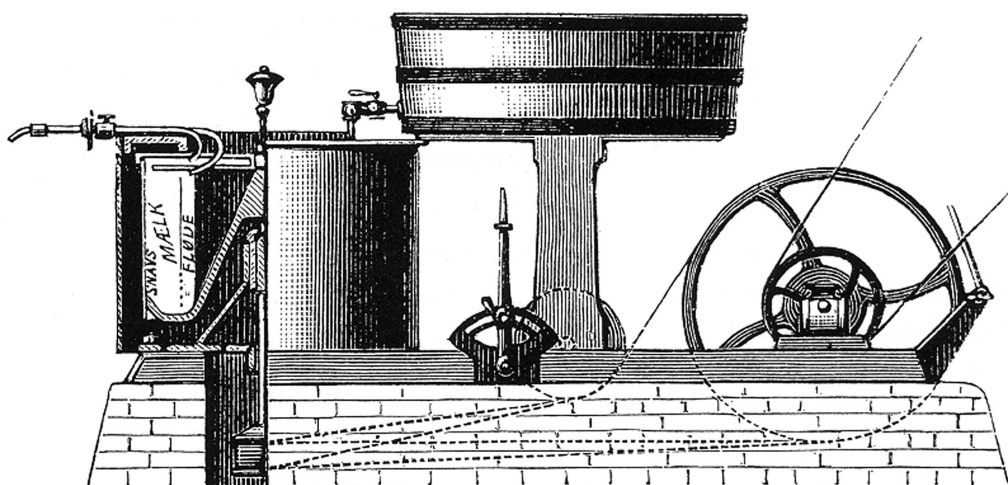
I 1860'erne voksede interessen for mejeriproduktion, især smør, og de første forsøg på at samle mælken fra flere gårde på "fællesmejerier" blev igangsat, særligt på "Heden" mellem København, Roskilde og Køge. Af de 32 mejerier i Roskilde amt, som endnu eksisterede i 1920-1930⁷⁴, var de 12 privatejede fællesmejerier, heraf 4 bymejerier, 2 i Køge og to i Roskilde.

Maglekildecentrifugen fra 1878 var en af mange tekniske forbedringer i alle mejerier, men succéen for det første andelsmejeri i Hjedding 1882 og prisfaldet fra midten af 1880'erne, også på smør, satte de relativt små fællesmejerier under pres. Det kunne også være et hygiejnisk problem, at mejeriejeren tit havde et stort svinehold på sin gård for at udnytte skummetmælk og andre restprodukter. Mejerigården i Vindinge solgte 1913 365 fedesvin, mange gange flere end nabogårdene af samme størrelse. En del fællesmejerier gav op eller blev omdannet til andelsmejerier.

Nedenstående oversigt over oprettelsesår i 1880'erne for andelsmejerier i hele landet (ikke Nordslesvig) og på Sjælland⁷⁵ er suppleret med en oversigt for Roskilde amt, som også omfatter fællesmejerier, men må tages med forbehold⁷⁶:

	Hele landet	Sjælland	Roskilde amt fællesm. andelsm.
1876			1
1877			1
1880			1
1882	2		
1883	8		
1884	21	2	1 (?)
1885	43	3	
1886	78	11	
1887	158	30	1
1888	248	81	8
1889	94	35	5
1890	59	20	1

Oversigten viser, at andelstanken først slår an i Jylland og sidst i Roskilde amt, og at det store gennembrud i alle 3 områder finder sted omkring 1888. Det første andelsmejeri i amtet var

"Landmandslyst" i Osted fra 1887.

1892-1901 kommer de sidste andelsmejerier til i Roskilde amt. Derefter får fællesmejerierne en renæssance med 8 oprettelser 1901-1915.

Selv om fællesmejerierne stod stærkt i Roskilde amt med 12 ud af 32 mejerier, så var de også her mindre end andelsmejerierne. Til gengæld havde deres leverandører større besætninger. Fællesmejerierne i alt 540 leverandører havde i 1930 6355 køer, i gennemsnit knap 12 hver, mod andelsmejerierne 2866 leverandørers 22718 køer, i gennemsnit knap 8 hver.

Da havde for længst den klassiske mælkejunge fortrængt de oprindelige træspande. Efter eksperimenterende år med blikspande startedes på "Frederiksberg Metalvarefabrik" i 1898 fremstillingen af "Reformspanden", som var presset i kun to dele, fra 1905 i kun én, og derfor var meget let at rengøre. Den var fremstillet i fortrinnet stål eller fra o.1930 i det lettere og dyrere aluminium. På det tidspunkt regner man med, at der var mellem 1/2 og en hel million "Reformspande" i brug i hele landet⁷⁷. Hensættelse af den siede aftenmalkning i et vandtrug med rindende vand, placeringen efter morgenmalkningen af mælkejungerne ved vejen på et for mælkekusken bekvemt sted, affodringen af dyrene med returmælken senere på dagen og rengøringen af det hele blev en del af karlens eller fodermesterens daglige rutine.

Hver større landsby fik efterhånden sin egen mejeriskorsten, men lokal uenighed kunne spille ind. En senere mejeribestyrer ved Naurbjerg Andelsmejeri i Jersie fortæller, at højremændene i Jersie ikke kunne gå sammen med venstremændene om at bygge Solrød Andelsmejeri i 1888, men selv byggede Naurbjerg mejeri

Centrifugen fra Maglekilde Maskinfabrik i Roskilde, konstrueret 1878 af L.C. Nielsen, oprindelig drevet af en hestegang, senere af dampmaskiner. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 11 (1990), s. 305.

året efter⁷⁸. Gunnar Thorsen fra Lille Skensved har fortalt om dette sidstes grundlæggelse: *Min mor var ellers oplært som mejerske, dels hos Hanne Nielsen på Havartigård, dels på Tune Landboskole, og far havde indrettet et lille mejeri på gården. Derfor var det normalt let at få god afsætning, og derfor var far også lidt tilbageholdende med oprettelsen af andelsmejeriet. Men det blev da til, at der blev lavet andelsmejeri her i Naurbjerg. ...venstremændene herfra kørte forbi det nærmeste mejeri og mødte højrefolk, der skulle herved med deres mælk.*⁷⁹ I de år kulminerede de politiske spændinger i landet. Herom senere.

Havarthigården ved Holte var et mønsterbrug og allerede længe før omlægningen til mælkeproduktion det bedst renommerede uddannelsessted for mejersker. Tune Landboskole var landets næstældste, indviet som folkehøjskole 1867 med digteren Chr. Richardt som forstander, men fra 1871 Landbrugsskole med højskoleafdeling

Skolens forstandere og lærere spillede både landbrugsfagligt, organisatorisk og politisk en kolossal rolle for Hedeboegnen og dens andelsbevægelse.

Fra slutningen af århundredet blev der overalt i landet oprettet "Kontrolforeninger", som ansatte en specialuddannet kontrolassistent, der kontrollerede besætninger, mælkemængde og fedtprocent. Det månedlige besøg af kontrolassistenten på sin cykel med mælkeprøverne på bagagebæreren blev en fast del af livet på landet de næste 50 år.

En af de første var Gammel Roskilde Amts Kontrolforening, som oprettedes 1897 i egnen omkring Roskilde med forstander Brink Lassen, Tune Landboskole, som drivkraft.

Antallet af foreninger på Sjælland voksede fra 25 i 1899-1900 til 315 i 1929-30. I Roskilde amt var der i 1916 12 foreninger, i 1930 39, heraf 14 alene i Voldborg herred – måske et udtryk for "urbaniseringen" af de herreder, der lå nærmest hovedstaden. 15 foreninger var oprettet 1922-24. Blandt de sidste var "Kontrolforeningen for Herregaarde i Lejre- og Hvalsøegnen" med 12 medlemmer og forpagteren på Bistrup Parcelgård som formand. Den var en undtagelse. På langt de fleste formandsposter sad gårdejere, selv om også enkelte proprietærer og parcellister blev valgt. 7 af kontrolassistenterne var uddannet på Tune Landboskole⁸⁰.

Ved finansieringen af mejerierne spillede Den sjællandske Bondestands Sparekasse en dominerende rolle. Den fik i 1890 en rigeligt professionel forretningsmand som leder: P.A. Alberti, grundlæggerens søn, som straks oprettede en stor fællessjællandsk smøreksporforening med sig selv som enerådende direktør. Hans fald i 1908 kostede tillidmændene i Sparekassen

2000 kr. hver, og andelsmejerierne Naurbjerg, Solrød og det største af dem alle, Ejby, tabte over 100.000 kr.⁸¹.

Nogle steder var bønderne så heldige at have alternativer til det lokale mejeri. Fra Vindinge blev der leveret mælk til både Allershøj Andelsmejeri i Snoldelev og Hedelykke Andelsmejeri i Hedehusene - af praktiske årsager eller på grund af utilfredshed med afregningen på det private fællesmejeri. Mange større gårde på Hedeboegnen leverede mælk direkte til København eller til Solbjerg mejeri på Frederiksberg.

Den enkelte landmands indtægter bestod nu i helt overvejende grad af fortjenesten på den mælk, mælkekusken afhentede, og på de svin han selv transportererede til slagteriet. De blev bl.a. fedet op af returnmælken fra mejeriet, i starten mest skummetmælk, senere også syrnet mælk, valle fra osteproduktionen og kærnemælk.

Hvor andelsmejerierne i de fleste tilfælde udkonkurrerede de private mejerier, var de første andelssvineslagterier i hård konkurrence med de etablerede, privatejede slagterier. I 1890erne skønnes deres markedsandel at være 1/3, der efter år 1900 øgedes til ca. halvdelen⁸².

1889 blev Andelssvineslagteriet i Køge grundlagt, og i 1880erne drøftede bestyrelsen for Gl. Roskilde Amts Landboforening oprettelsen af et svineslagteri i Roskilde. Senere kom Ramsø-Turne Herreders Landboforening med i forhandlingerne. Men mange vægrede sig ved at skulle være økonomisk solidariske, og først da der var kommet konkurrerende slagterier i Holbæk, Ringsted og Frederikssund, og en række møder ude i sognene havde vist, at grundlaget var til stede, kunne man bede Roskilde by om at finde en egnet byggeplads ved banen⁸³. Den 30. april 1895 kunne slagteriet indvies, men det nåede aldrig helt på højde med Køges, som i 1917 beskæftigede ca. 75 personer mod Roskildes ca. 60, og i 1957 slagtede 182.000 svin mod Roskildes ca. 150.000 svin.

Samme år som Andelssvineslagteriet startede i Roskilde oprettedes Dansk Andels Ægekспорт, som især fik tilslutning på Sjælland. 1906 grundlagdes over for Roskilde station Andelsselskabet Danske Landboforeningers Frøforsyning, Frørenseri, Frøeksport, som omkring 1920 producerede 3.500 tons frøvarer årligt og beskæftigede 100 medarbejdere. Dette nævnt blot som eksempler på Andelsbevægelsens fortsatte forgrening. Senest blev i 1935 Dansk Andels Konservesfabrik oprettet på Københavnsvej i Roskilde af 11 slagterier, der senere fik tilslutning af yderligere 12⁸⁴.

Udviklingen kan illustreres af tal for husdyrbestanden i Ros-

kilde amt o. 1835 og 1919⁸⁵.

Antallet af heste var vokset fra ca. 10.500 til ca. 12.500. Den enkelte gård havde lidt færre, end tidligere, til gengæld var antallet af landbrug vokset betydeligt. Stigningen var sket efter o.1880 og skyldtes flere maskiner og øget transportbehov.

Fremgangen for hornkvæget var naturligvis større, fra ca. 16.500 til ca. 46.000, hvoraf godt halvdelen var malkekøer - altså næsten en tredobling, lidt mere end for øerne i øvrigt.

Antallet af svin var steget endnu mere, fra godt 10.000 stk. o. 1835 til godt 75.000 i 1914 – før verdenskrigen! Under krigen gik det voldsomt tilbage, i 1919 var der kun ca. 22.500 stk. fordi kornet i krigsårene skulle bruges til menneskeføde. Det tog dog kun et par år, før svinestaldene var fyldt op igen og produktionen kunne sætte nye rekorder.

Får har vi ikke hørt meget om i det foregående. Den intensiverede gårddrift og nedgangen i landhusholdningernes selvforsyning betød, at deres antal i Roskilde amt svandt ind til godt og vel 1/4, fra ca. 16.500 o. 1835 til o. 4.400 i 1914. Fårene var simpelthen ved at forsvinde⁸⁶.

Ægeksperten holdt fuldt ud trit med smør- og baconeksporten, og fjerkræholdet kom efterhånden med i husdyrtællingerne. Det voksede konstant og tredobledes på landsplan fra 1888 til 1914, hvor der i alt var godt 15 millioner høns og kyllinger og blev eksporteret 28 millioner kg. æg.⁸⁷

3.3 Hverdagen i mark og stald

Markarbejdet lettedes og effektiviseredes fortløbende. Her skal kun de vigtigste "mekaniseringer" omtales.

Før maskinernes indtog måtte stort set alle arbejdsduelige på landet deltage i kornhøsten, mændene svang leen, kvinderne bandt negene, og børnene slæbte dem sammen til hobesætteren. En gårdmandsdatter fra Vindinge, født 1907, fortæller: *Vi børn gik så og lagde negene i en lang række, hvorefter far og karlene satte dem i hobe. Hobene skulle sættes eller trykkes godt sammen, for de kunne risikere at stå længe, hvis der indtraf en regnperiode. Somme tider ville vi hjælpe far med at sætte i hobe, men det måtte vi ikke, de skulle sættes ordentligt! Negene skulle stå der og vejre i hvert fald en halv snes dage, hvorefter de blev kørt hjem og sat i stakke.*⁸⁸

Fra o. 1870 bredte "den selvaflæggende mejemaskine" sig og kom i brug på de fleste gårde inden 1914⁸⁹. Til høhøsten var slåmaskinen fra o 1875 tilstrækkelig. Og kort efter 1900 havde den klassiske selvbinder, trukket af 3 heste, fundet en udformning, som holdt et halvt hundrede år. Maskinerne blev hurtigst

Announce for sidste nyt i landbrugsmaskiner 1879. Til venstre fra oven: slåmaskine, tærskemaskine og radsåmaskine. Til højre: aflægger, lokomobil og hesterive. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 11 (1990), s. 304.

udbredt på øerne, hvor selvbinderen i 1907 blev benyttet på 61 % af gårdene over 60 hektar og på 21 % af gårdene med 30-60 hektar. De tilsvarende tal for Jylland var 14 og 3 %. Herefter var alle hænder først i sving, når høsten skulle bjergeres hjem.

Det hårde og usunde tærskearbejde med plejl blev efterhånden de fleste steder erstattet af små tærskemaskiner, trukket af en "hesteomgang". Også her var øerne foran – selv blandt mindre ejendomme på 5-15 hektar havde 67 % i 1907 tærskværk til heste mod 7 % i Jylland. Indtil værkerne o.1900 blev forbedret skulle halm og avner skilles fra efter tærskningen og kornet renses ved håndkraft. Derfor gik mange større ejendomme over til damptærskværker, egne eller fællesejede eller lejede, trukket af et "lokomobil", en dampmaskine på 4 hjul, som selv ved flytning skulle trækkes af 4 heste. Gårdmandsdatteren fra Vindinge fortæller: *En hel del landmænd her fra byen slog sig sammen om et bedre tærskværk, der gik på omgang. Det blev drevet af et lokomobil. En fyrbøder passede lokomobilet, og han stod konstant og fyrede med kul. En til to mand stod og forkede negene op på tærskværket. Oppe på tærskværket stod der en meget betroet mand, en "ilægger". Han skulle lægge negene i tærskværket, sørge for, at det hele tiden gik glat og passe på, at der ikke kom for meget i, for så sagde det "bom" og stoppede tærskværket. En anden passede udløbet af korn, og to af de stærkeste mænd bar sækkene op på loftet. To koner fjernede avnerne på en "båre" af sækkelærred, ellers stoppede tærskværket. Desuden var der mandskab, der skulle tage halm fra. Det var en stor stab, ca. en halv snes mand, og vi havde dem alle på kost.⁹⁰*

Der eksperimenteredes længe med såmaskiner som erstat-

ning for den klassiske sædemand, og i 1890erne trængte rad-såmaskinen frem. Den lagde sæden ned i jorden i ensartet dybde og var 1907 i brug på øerne på 68 % af gårdene over 60 hektar og på 38 % af gårdene på 30-60 hektar.

Plove, harver og tromler blev gradvist forbedrede, men trækraften var og blev heste. De tidligste traktorer fungerede som "motorplove", men var ganske få. Den første kom til Danmark 1913, og den første i Roskilde amt skal have været Laurits Pedersens på Tunegård fra 1916⁹¹.

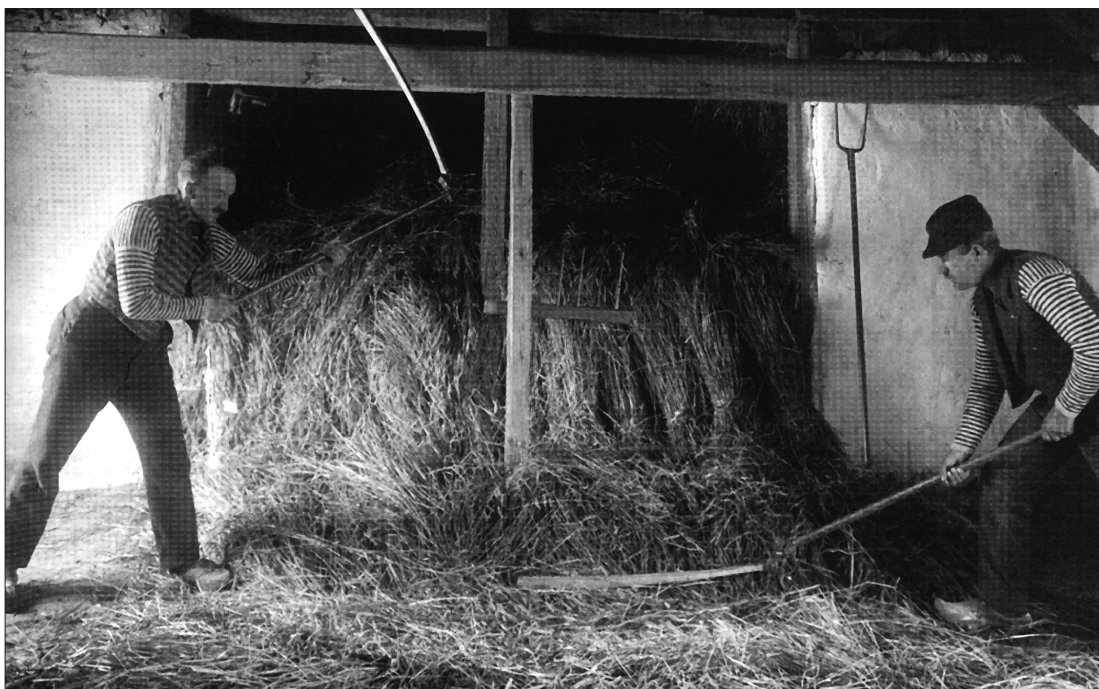
Roedyrkningen medførte nye sæsonarbejder og nye redskaber: Lugningen og aftopningen med roehakke og roekniv, optagningen med håndkraft og læsning til roekulen og senere til hjemtransporten med roegreb. Efterårsarbejdet var klart det sureste, udtyndingen om foråret foregik i den bedste forsommertid. De hurtige roehakkere, "professionelle" eller gårdens egne folk efter fyraften, kunne tjene en pæn skilling. En yngre husmand i Ramsølle skaffede som "roentreprenør" gennem en annonce i Jyllands-Posten 50 mand til egnen hver sommer 1917-23⁹².

Ildebrande havde været et stort problem, mens gårde og huse lå klempt sammen i landsbyen. Selv efter udflytningen skete nybygninger ofte efter ildebrande. Generelt blev der i de gode årtier op til 1. verdenskrig bygget mange "herskabelige" stuehuse i grundmur, mens ombygningen eller nybygningen af avlsbygningerne skete mere gradvist. Den klassiske, firlængede bondegård i bindingværk med stråtag, evt. suppleret med nyere lader og svinestalde, var ikke længere enerådende.

En gård i Højelse på o. 60 tdr.land var udflyttet og nyopført 1801-1804. 1864 fik den ny staldlænge, som året efter blev udvidet med 5 fag. Da en søn overtog gården 1896, var bygningerne meget forfaldne, og han byggede samme år en ny staldlænge og året efter et nyt svinehus. *Da jeg giftede mig i 1898, skulle der indrettes lejlighed til mine forældre, så byggede jeg et nyt stuehus. ... Nu var bygningerne gode; men det kostede også mange penge, og der var endda meget andet, som skulle fornyes.*⁹³

Hestestaldene havde man ikke nødig at udvide meget, men eksplosionen i svinebestanden krævede nye stalde, og 3-doblingen af hornkvægsbestanden krævede udvidelser eller nybygninger. Fodergange var et must.

Men malkningen foregik stadig ved håndkraft, 3 gange dagligt alle ugens syv dage, om sommeren i marken. Det var mest kvindearbejde. En malkepiges arbejdsdag kunne vare fra 4 morgen til 10 aften. En gårdejer fra Tune fortæller, at ingen gårdmænd af hans fars generation o.1900 malkede. Drengene ville ikke lære at malke, men fortælleren og hans søster blev sendt ud at

lære det alligevel⁴.

Gennem arbejdet med mejeridriften havde kvinderne opnået en høj grad af økonomisk ligestilling med mændene. Men fællesmejerierne ejedes af mænd, og på andelsmejerierne ansatte man oftest mænd som bestyrere, også nogle, der ikke var mejerikyndige. Og næsten alle kvindelige bestyrere blev efterhånden udskiftet med mænd. Det faldt naturligvis de dygtige meyersker for brystet og indgik i debatten om kvindernes ligestilling op mod 1908, hvor de fik valgret til de kommunale råd, og senere (1915) til folketinget.

På landet diskuteredes også kvindernes ændrede rolle i landbruget nu, hvor husdyrarbejdet delvis blev frataget dem, og bagning og brygning mere og mere foregik industrielt. Resultatet blev en afgrænsning af gårdmandskonernes arbejde til det huslige: børn, mad, rengøring og haven. Kun i spidsbelastningsperioder kunne de give en hånd med i markarbejdet.

En tilsvarende afgrænsning skete ikke for de flere og flere husmands- og landarbejderkvinder. Familier med egen jord, fx på brug oprettet efter loven om statshusmandsbrug 1899, kunne supplere lønindtægterne med udbyttet herfra. Andre familier var helt afhængige af, hvad manden, konen og børnene kunne slæbe hjem gennem andres arbejde for andre. En husmandssøn fra Ramsølle fortæller: *Jeg er født i 1894, og noget af det første jeg lavede, var at køre hesteomgang. Fra jeg var 9 år passede jeg køer. Jeg måtte op klok-*

Dette lidt opstillede billede viser udmærket det hårde tærskearbejde med plejl, som indtil maskinernes indtog gav vinterarbejde til landarbejderne.

Landboliv. 31 billeder fra Gammel Roskilde Amt (1998), s. 7.

ken halv fem om morgenen, og når de andre havde fyraften klokken syv, så måtte jeg ud at flytte køerne til natten. Ind imellem skulle jeg passe min skolegang. Jeg fik 20 kr. i løn for en sommer, og skulle jeg hjem og besøge far og mor, så var det efter fyraften. Det gik hurtigt op over markerne, for jeg skulle være tilbage igen kl. 21. Men kun én gang har jeg fået en lussing.⁹⁵

Niels Peder var heldig eller dygtig eller begge dele. Indtil tyendeloven 1921 havde husbonden revselsesret over for mænd under 18 og piger under 16.

Den intensiverede landbrugsproduktion var energikrævende. Hestene brugtes som trækdyr og i hestegangen eller "hestemgangen", som den kaldtes på Roskildeegnen, indtil de blev erstattet af forbrændingsmotorer, vindmotorer og elektromotorer.

Vindmotorerne er et kapitel for sig. I dag er de for længst forsvundne, men de fandtes på ganske mange gårde. Ud over dampmøllen på Vindinge Brødfabrik fra o.1882 og den store hollandske Mølle, som malede kornet fra byens gårde, er der i byen registreret o. 25 vindmotorer, først og fremmest vindroser af amerikansk type med metalblade, men også større vindrosemotorer og en enkelt stor 5-vinget såkaldt "klapsejler"⁹⁶.

3.4 Landmanden og samfundet

Vi har tidligere været inde på de politiske spændinger i det danske samfund helt tilbage i 1830erne. En opposition til de toneangivende godsejere og embedsmænd groede tidligt frem. Der er ingen tvivl om, at højrevælgerforeningerne gennem godsejerne mange steder øvede valgtryk på valgstederne, især over for husmænd og daglejere – først i 1901 blev valgene hemmelige - men også fra venstres side blev afstemningerne overvågede.

Efter nederlaget i 1864 og afståelsen af Slesvig og Holsten kunne de politisk og taktisk erfarne godsejere med den reviderede grundlov 1866 sikre de store jordbesiddere, kongens venner, magten i Landstinget. "Det forenede Venstre" fra 1870 – der var mere splittet end forenet - krævede junigrundloven af 1849 tilbage, men var magtesløse over for regeringen under Estrups overlegne ledelse. Embedsmænd, som deltog i venstremøder, risikerede at blive afskediget. Sjællands biskop, Hans Martensen, tog afstand fra liberalisme, grundtvigianisme og demokrati, *thi øvrigheden er af Gud, og fuld folkesuveræniteten er oprør mod skabelsesordningen.*⁹⁸

Fra 1880erne var højre og venstre på koalitionskurs. Venstre vandt valg efter valg til folketinget uden at få indflydelse. Et cir-

kulære fra 1885 forbød lærerne at tage aktivt del i de "riffelforeninger", som i disse år blev skilt ud fra de tidligere højreledede skytte- og gymnastikforeninger, der var blomstret op på landet siden 1864. Efter et attentat på Estrup samme år oprettede denne "Det blå gendarmerikorps" (1885-94) til bekæmpelse af uroen. Riffelforeningerne blev forbudt og "agitatoriske udskejelser" gjort strafbare. I 1886 blev Venstres leder, Christen Berg, af højesteret idømt 1/2 års fængsel for at nægte at tale ved et møde, før den lokale politimester havde forladt lokalet. Også Viggo Hørup måtte vandre i fængsel 3 måneder 1889-90.

1886 var det blevet forbudt at anvende skolelokaler til politiske møder, og det satte yderligere gang i oprettelsen af forsamlingshuse. 1885-1905 blev der opført næsten 900 forsamlingshuse over hele landet, også mange i Roskilde amt. Det største og vist sidste på Hedeboegnen blev bygget i Jersie i 1898.

Forsamlingshusene blev i høj grad til gavn for det politiske liv, det blomstrende foreningsliv – og for gymnastikken. Skoleloven 1814 havde indført gymnastik for drenge som forberedelse til militærtjenesten, og det var ikke populært på landet. Landbefolkningen var jo indtil 1849 ene om at stille soldater, og undervisningen blev mere og mere militaristisk lagt an. I skytte og gymnastikforeningerne var skydningen det vigtigste. Derfor blev "den svenske gymnastik", der var knap så militaristisk præget, populær blandt foreningernes menige medlemmer - og et led i Venstres kamp mod Højre.

Fra 1894 veg konfrontationerne for mere forsonlige holdninger, og efter endnu et valgnederlag til højre i 1901 var tiden kommet for en venstregering med et stort flertal bag sig i folketinget. Vi kalder det "systemskiftet", men det indebar ikke en anerkendelse af "parlamentarismen" fra Højres side, kun at kongen denne gang brugte sin suveræne ret til at udpege sine ministre anderledes.

Én ting var, at en seminarist – I.C.Christensen - nu som kultusminister skulle være chef for latinskolelærere og biskopper. Men at gårdejer Ole Hansen, som siden 1890 havde repræsenteret Lejrekredsen, som landbrugsminister blev den første bonde i en dansk regering, var næsten for meget. Regeringschefen, professor J.H.Deuntzer, som stod uden for partierne, fortæller, at en fornem dame spurgte ham, om det var sandt, at landbrugsministerens frue malkede 23 køer om dagen, og jeg svarede venligt: *Jo, er det ikke en flink kone.*⁹⁹

Omkring 1900 genoplives mange steder folkedansen og folkedragterne i en tid, hvor livet på landet med hensyn til påklædning, hjemmets indretning og beboernes adfærd ellers begynder

at ligne byboernes tilværelse. Man har diskuteret, om der var tale om nostalgi over for den gamle landbokultur under tilpasningen til byens borgerlig kultur, eller snarere en *demonstration af klasse-/gruppeidentitet, hvorved de fremgangsrige bønder distancerede sig både over for byboerne og over for husmænd, håndværkere, landarbejdere mv. på landet*.¹⁰⁰ Få steder har interessen for "gamle dage" været stærkere, end på Hedeboegnen. Har hedeboerne haft særligt behov for at demonstrere deres særpræg på grund af storbyens nærhed?

4. 1914-1950erne – de sidste "gamle dage"

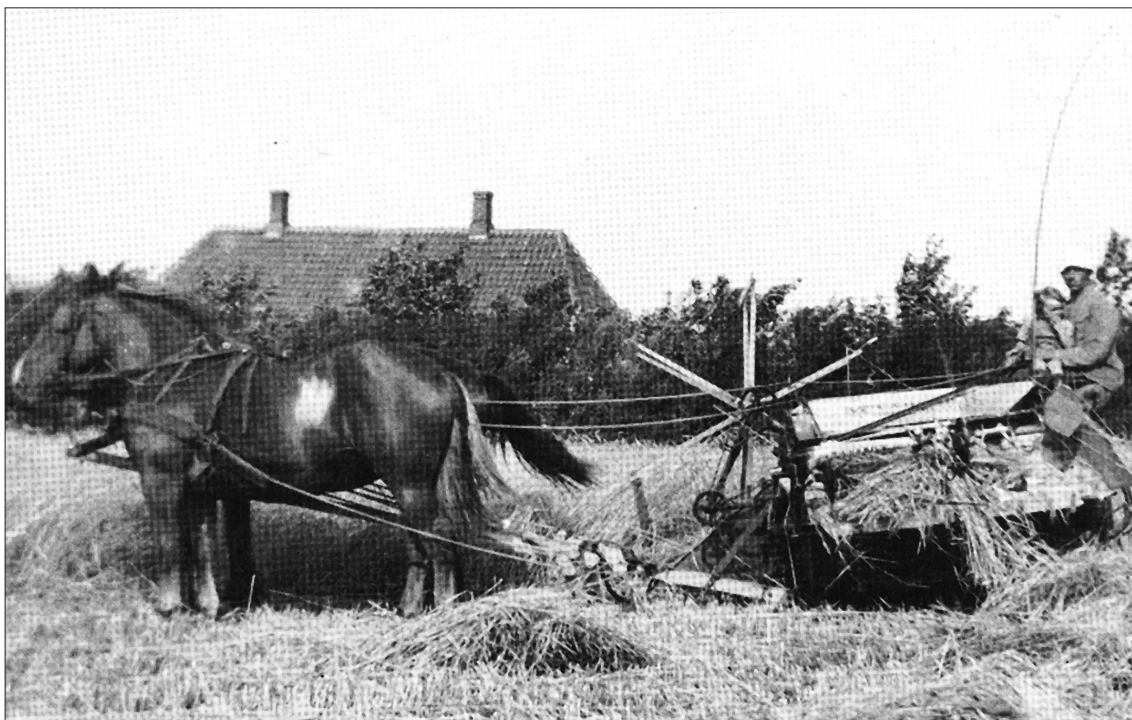
4.1 Husdyrbruget

En gårdejer fra Assendrup mellem Ejby og Lille Skensved fortæller om sin gård, som han drev fra sidst i 1920'erne: *Assenbjerggård har beholdt sin oprindelige størrelse på 60 hektar. Den blev drevet med 3 karle og en fodermester, 30 køer + opdræt og ca. 100 fedesvin. Det var fantastisk konstant helt op til slutningen af halvtredserne*.¹⁰¹

Bemærkningen er slående: Hornkvægbestanden i Roskilde amt var i 1919 på ca. 45.900 stk., og 1956 på ca. 45.400. Heraf var i 1919 o. 24.900 malkekøer, i 1956 o. 23.100. Svinebestanden var dog vokset fra o. 75.300 til o. 104.200.¹⁰²

Gårdejeren fra Assendrup omtaler ikke hestene. Deres antal var i Roskilde amt faldet fra o. 12.500 i 1919 til o. 4.400 i 1956. En dramatisk nedgang over en ganske kort årrække i 1950'erne. I 1936 havde der kun været 2.450 traktorer i hele landet. I 1950 var der o. 17.800. Med Marshall-hjælpen 1948-52 mere end firedobledes antallet til o. 77.600 i 1957¹⁰³. Den lille grå Ferguson TE 20 med hydraulisk løftesystem og trepunktsophæng til redskaberne dækkede midt i 1950'erne halvdelen af markedet i Danmark. Men faldet i antallet af heste i Roskilde amt var tidligere, end i landet som helhed, hvor man først i 1960 nåede ned på knap en tredjedel af antallet i 1919¹⁰⁴.

Det kan være svært for mennesker i vor "forandringsparate" tid at fatte, hvor stor en beslutning det var for den tids landmænd at afhænde hestene, deres fortrolige arbejdskammerater gennem gode og dårlige tider. Tit var manden på gården ikke hjemme, når de blev afhentet, det var for svært at sige farvel. En landmandskone fra en mellemstor gård i Vindinge fortæller: *De nye tider kom først i 50'erne, da solgte vi hestene, og det var en meget stor beslutning. Peter sov ikke et par nætter, fordi det var en forfærdelig stor investering at købe en traktor. Gamle farfar syntes det var helt*

skørt, "og så har han alle de vogne derude til ingen nytte, er det ikke for-
skrækkeligt. ... Det går aldrig". Men det gik jo – vi købte en lille grå
Ferguson og havde den i mange år, den var bomstærk.¹⁰⁵

At svinebestanden voksede hang nøje sammen med hestenes
delvise forsvinden. Den store mængde foder, som hidtil var gået
i hestene, kunne lidt forenklet sagt nu bruges til svinene. Det
krævede dog en omlægning af afgrøderne til mindre havre og
mere byg.

Antallet af heste i Roskilde amt i 1956 svarede til antallet af får
i 1919, o. 4.400. Af dem var stort set ingen tilbage i 1956, et udtryk
for, at selvforsyningsøkonomien var slut. Til gengæld var der i
amtet knap 150.000 høns. Hvis vi ser bort fra de sikkert ret få og
små hønsegårde i Køge og Roskilde og fordeler hønsene på land-
distrikternes godt 12.000 husstande, giver det ca. 12 høns pr. hus-
stand.

Endnu eksisterede landbruget i sin klassiske form med ind-
tægter fra både ko- og svinestalden. Men også denne balance
stod for fald. Kort efter traktorkøbet på den omtalte Vindinge-
gård solgtes køerne i 1953. Hedeboegnen var også på forkant
mht. "det kvægløse landbrug". I 1951 var der i hele landet ca.
21.000 kvægløse bedrifter svarende til omkring 10 % af det sam-
lede antal, og tallet var stigende. På landsplan skete der ikke no-
get fald i antallet af kreaturer, men besætningerne blev bare

*Selobinder i Kyndeløse
1927, trukket af 3 heste.
Fra det nu forsvundne
Roskilde amt (1986), s. 37.*

*Karleby Mejeri ca. 1930.
Mejeriet eksisterede 1876-
1960.
Fra det nu forsvundne
Roskilde amt (1986), s. 47.*

større og større, hvor man beholdt dem. Det var også en stor beslutning at lade kostalden stå tom, *men køerne var tidskrævende, og vi havde på det tidspunkt kun en karl og ingen pige*, fortæller landmandskonen fra Vindinge.

Også med hensyn til afvandringen fra landbruget var egnen langt fremme. Landbrugsmedhjælperne og pigerne søgte i stort tal til byerne for at få et bedre og især bedre betalt arbejde og leve det eftertragtede, spændende liv i købstæderne eller helst i hovedstaden. Med de stadig tættere forbindelser til København kan det ikke undre. Set fra landmandens side var arbejdskraften blevet for dyr. Lønningerne var begyndt at stige under 2. verdenskrig, og fra o. 1960 afspejlede de lønniveauet i andre erhverv.

Derfor deltog midt i 1950erne 3/4 af alle landhusmødre i større eller mindre grad i det egentlige landbrugsarbejde. Ordet familiebrug, som tidligere var forbeholdt solide husmandssteder og mindre ejendomme, inkluderede nu også mange gårde¹⁰⁶.

4.2 Krige og kriser

Man kan ikke sige, at landbruget stod i stampe fra 1914 til 1950.

Men de mildest sagt urolige markedsforhold under krigen og de tilbagevendende kriser, især den store i 30'erne, gjorde tidene højst usikre.

Egentlig var efterspørgslen efter forædlede danske landbrugsvarer næsten ubegrænset under 1. verdenskrig, men handelshindringerne gjorde det umuligt at fastholde produktionens omfang. Som tidligere nævnt blev især svineproduktionen reduceret voldsomt. Den mængdemæssige nedgang blev dog kompenseret af stærkt stigende eksportpriser – hjemmemarkedspriserne blev holdt nede ved politiske indgreb af hensyn til bybefolkningen.

Reguleringerne var naturligvis ikke populære. Men det var først da den uindskrænkede ubådskrig indledtes i begyndelsen af 1917, så forsyningerne med foderstoffer stoppede helt og søtransporten til England blev meget besværlig, at det begyndte at gøre ondt også på landet. En gårdejer i Gadstrup fortæller: *Nogle af de sværeste år, vi har haft, var under første verdenskrig. Det var da tyskerne førte uindskrænket ubådskrig i 1917, og vi samtidig fik en helt elendig høst. Vi havde afleveringspligt på korn, og når den var opfyldt, og der var taget såsæd fra, så var der kun byg til at opfede en gris. Hvedemel var næsten ikke til at få, men vi fik malet en tønde byg på Sallev Mølle, så vi kunne få byggrød. Vi fik brødkort, og hvor der var børn, kunne de nogenlunde slå til. ... Det må have været værre for dem, der ikke havde jord. Vi måtte undvære spegesild og fedtemad, men vi kunne få havregrød, byggrød og kartofler.*¹⁰⁷

Krisen i 1930'erne med tvangsauktioner og svinekort til fordeling af den begrænsede svineeksport til England og sikring af prisen er velkendt. Der var ingen reguleringer for mælk og kød, alligevel forblev kreaturholdet uændret. *Landmandens svar på krisen var først og fremmest sparsommelighed. Når vi slap igennem, så skyldtes det især min kone. Vi havde tre børn, og det var utroligt, hvad hun kunne få til at blive til tøj. Men også i den daglige madlavning sparede vi fantastisk, selv om de unge mænd kunne have en enorm appetit. ... Statussymboler var ikke opfundet endnu. ... Ingen kunne drømme om at låne til andet end til gården,* fortæller gårdmanden fra Gadstrup, som det meste af 1930'erne var formand for sognerådet. Han fortæller også, at LS folkene ikke havde så stærkt tag i bønderne der på egnen, men dog optrådte på landboforeningernes generalforsamling og fik en mand valgt ind i slagteriets bestyrelse¹⁰⁸.

De tre landboforeninger eksisterede stadig side om side, og

følgende regnskabsresultater fra hvert område viser, hvordan afstand og nærhed til hovedstaden spillede en rolle for indtægternes fordeling. Gennemsnitsstørrelsen for de regnskabsførende landbrug er 50 ha., og %-tallene er gennemsnit for femåret 1934/35-1938/39:

INDTÆGTER	Gl.Roskilde amts Landbo- forening	Ramsø-Tune herreders Land- boforening	Københavns amts Landbo- forening
fra husdyrholdet	81 %	74 %	56 %
fra markprodukter	16 %	22 %	30 %
fra andre kilder	3 %	4 %	5 %

Indenfor Gl.Roskilde amts Landboforenings område er landbrugets indtægter fordelt nogenlunde som i resten af landet med mælkesalg og svinehold som hovedkilderne. I Ramsø-Tune herreder gør hovedstadens nærhed sig mere gældende, *navnlig efter den nye, cementerede Strandvejs gennemførelse*. Og i Københavns amt betyder salg af frugt og grøntsager, hør og halm m.v. endnu mere, også selv om "Amagerbrug" og andre brug med specialiseret dyrkning og salg af grøntsager er udeladt i statistikken¹⁰⁹.

Under besættelsen var forbindelsen til England afbrudt. Til gengæld købte tyskerne på Nationalbankens regning masser af landbrugsvarer til gode priser. Landmændene led naturligvis af varemangelen, som alle andre, men deres realindkomst steg stærkt, jo mere jord de havde. Husmændenes steg 26 % mere end gennemsnittet for befolkningen, gårdejernes 34 % og godsejernes 56 %¹¹⁰.

Efter krigen var konjunkturerne stadig gode, og efter nedgang i høstudbyttet under krigen og de første efterkrigsår steg det igen takket være importen af kunstgødning. Kunstig insemination af køer fra slutningen af 1930'erne havde overflødiggjort gård- eller by-tyren, og præmietyrene styrkede avlsarbejdet i de større og større kvægavlsforeninger. År for år hjalp importen af proteinrigt kraftfoder til voksede mælkeydelser pr. ko og stigende smørfedtprocent i mælken. Siden 1. verdenskrig var den tid det tog at opfede en bacongris blevet halveret. Antallet af ejendomme var stadig omkring 200.000, som det havde været siden 1. verdenskrig. Men de 200.000 selvstændige producenter arbejdede så tæt sammen om mejerier, slagterier, markedsføring og salg, at onde tunger talte om "en storindustri til omdannelse af korn til smør og bacon"¹¹¹. Alt var ikke helt ved det gamle.

5. 1950erne-1970– omstilling og industrialisering

5.1 1951-1970: Fra 205.900 til 140.200 landbrugsejendomme

I 1950erne og 1960erne blev de fleste danske gårde fotograferet fra luften - en god forretning for Sylvest Jensens Luftfoto fra Hillerød, for hvem ville ikke gerne have resultatet af generationers bedrifter i glas og ramme i stuen. Mange gårde havde bygninger, man kunne genkende fra de fotografier, der ledsagede gårdbeskrivelserne fra begyndelsen af århundredet. Både gårdbeskrivelser og luftfotos er i dag gode kilder til de enkelte gårdes historie. Men selv om de fleste bygninger eksisterer endnu, vækker synet af dem en vis vemod, fordi det liv, der dengang levedes i dem, er forbi.

For landmændene blev 50erne og årene derefter en vanskelig, men udfordrende tid, hvor produktionsbetingelserne ustandselig ændrede sig. Fra midten af 1950erne til 1960ernes begyndelse betød voksende afsætningsproblemer faldende priser – bortset fra ejendomspriserne, der steg og steg.

Det var slet ikke længere en selvfølge, at sønner eller svigersønner kunne føre gården videre. Af de 12.000 landbrug, der årligt skiftede ejer i 50erne, blev kun godt 3000 overdraget i "familiesalg", resten solgtes i "fri handel" til noget højere priser. Og hvert 6. salg skete til ikkelandmænd, ind imellem til velhavende byfolk med romantiske forestillinger om livet på landet, eller med henblik på spekulation¹¹². Lå ejendommen i et udviklings-

*Mejetærsker i Kisserup ved Hvalsø 1960.
Landboliv. 31 billeder fra
Gammel Roskilde Amt
(1998), s. 53.*

område nær en større by, kunne en udstykning til parcelhuse give formuer.

Folketinget kom fra 1958 det nødstedte erhverv til hjælp med tilskud og hjemmemarkedsordninger. Støtten fik efter et kortvarigt leveringsstop i maj 1961, hvor aviserne bragte provokerende billeder af mælk, der blev hældt ud i kloaken, et gevaldigt løft. Dagbladet *Politiken* rasede under forhandlingerne: *Man løser ikke vanskeligheder, der har permanent karakter, igennem pengehjælp. ... Hvis man fjerner det pres, der netop nu må animere landbruget til at søge nye veje, bliver følgen den tragiske, at man modarbejder den strukturændring, der kan befri landbruget for den tunge ende af udygtige landmænd og urentable bedrifter.*¹¹³ I 1968/69 udgjorde støtteordningerne 1/3 af landbrugets nettofaktorindkomst.

Længe fastholdt man den århundredgamle beskyttelseslovgivning over for de eksisterende landbrugsejendomme med forbud mod nedlæggelse eller sammenlægning af ejendommene. Men gradvist liberaliseredes jordlovgivningen. Det lå i luften, at fremtiden stod i stordriftens og specialiseringens tegn. Planteavlerne kunne vælge mellem korn eller salgsafgrøder, husdyrbrugene mellem kvæg eller svin, man kunne satse på hestene og etablere et ridecenter, man kunne blive fjerkræavler, etablere sig som minkfarmer – eller man kunne vælge, som mange gjorde, at forlade branchen. Det modsvarede et stærkt ønske fra politisk hold om at omdirigere ressourcer fra det overdimensionerede landbrug til industrien, hvis eksport allerede i 1963 overgik landbrugets.

De små sognemejerier kom naturligvis også under pres for at blive sammenlagt til større enheder. Fra 1955 til 1970 faldt antallet af mejerier fra 1480 til 524 samtidig med, at "Mejeriselskabet Danmark" på jysk initiativ blev en realitet i 1970. Slagteriernes antal var jo noget mindre - 62 andelsslagterier og 15 private - og virksomhederne en del større. Vel derfor kom den første sammenlægning først i 1968, da de fleste sjællandske og lolland-falsterske slagterier gik sammen i Forenede Sjællandske Andelslagterier, senere Steff-Houlberg¹¹⁴.

Mens landmændene ventede på at komme ind det forjættede EF, blev det lokale selvstyre totalt omkalfatret i 1970. Det kostede energi og år at opbygge en ny identitet på ruinerne af landsbyfællesskabet i de ikke længere så små landsbysamfund.

5.2 Status fra Hedeboegnen 1974

Denne generelle oversigt kan suppleres med en status fra Hedeboegnen anno 1974 af forstander for Tune Landboskole,

A.O.Rasmussen¹¹⁵:

Ramsø-Tune herred var indtil for 15-25 år siden et udpræget landbrugsområde med overvejende traditionelt drevne ejendomme. Markerne spillede i de farver, som afgrøderne korn, græs og roer og de forholdsvis få frømarker toner med væksttiden igennem.

Hertil kom i sommertiden kreaturerne på marken som en yderligere nuance. De allerfleste ejendomme havde såvel køer som grise og naturligvis heste som næsten eneste trækraft.

Nu er markerne tilsyneladende blevet større og helt domineret af korn, især byg. Køer ses sjældent. Mejeriskorstenen som sognemærke er næsten helt forsvundet. I 1949 var her 8-10 mejerier indenfor området, i dag kun 2-3.

I herredets nordøstlige del er de sidste 10-15 år sket en nærmest eksplosiv udvikling. Den gamle landsbyidyl ligger nu mange steder gemt i midten af et parcellusområde, der ganske har ændret landskabets karakter. Gårde er forsvundet eller stærkt beskåret. Mindre industrier, handelspladser, supermarkeder, lavprishuse, storbebyggelse i skyskraberhøjde, anlæg af nye veje og af offentlige bygninger, såsom skoler, alderdoms- og plejehjem, forvaltnings- og administrationsfaciliteter, lufthavne og militære anlæg indgår nu som karakteristiske træk i helheden.

I området fra Tune og op mod Hedehusene har den stærke udnyttelse af de store grusforekomster skabt et "månelandskab" med golve sandpyramider, hvor der tidligere var frugtbare marker.¹¹⁶ For en landmand er afgivelsen af god landbrugsjord vel nok det, der gør mest ondt. De der frivilligt eller halvojs tounget har måttet sælge hele eller dele af gården i takt med udviklingens krav, har ganske vist opnået sådanne priser, at det har været behagelige plastre på såret.

De mest pessimistiske finder, at der snart ikke er plads til landbrug mere, og at de sidste gårde vil være forsvundet om få år. Så galt er det dog ikke gået og vil formentlig heller ikke komme til at gå. Et enkelt tal, der fortæller, hvor meget landbrugsjord, der er forsvundet og hvor meget der vil forsvinde de kommende år, har ikke kunnet fremskaffes for hele området, og de omtrentlige angivelser, vi har kunnet indhente, viser store forskelle fra egn til egn. For en enkelt landsby har kunnet konstateres, at af ca. 20 gårde er der forsvundet 6-8 stykker, og et lignende antal er blevet beskåret. Der er næppe forsvundet mere end ca. 1/10 af det oprindelige landbrugsareal, og den særligt omfattende bebyggelse langs Køge Bugt er for en meget stor dels vedkommende placeret på dyrkningsmæssigt mindreværdige arealer.

Om grusgravsområdet fremtid er kun at sige, at det må ønskes, at bestræbelserne for at skabe et særpræget og tiltrækkende miljø af rekreativ værdi må lykkes. Forhåbentlig vil det særlige udvalg, der arbejder med disse spørgsmål, relativt hurtigt kunne fremlægge planer for områdets fremtid.¹¹⁷

Forstanderen nævner Tune Landboskoles betydning for landboforeningens oprettelse og som samlingssted for foreningens aktiviteter. 7 år tidligere havde skolen ændret sin virksomhed fra traditionel teoretisk oplæring af landboungdommen til efteruddannelse af landbrugets vejledere. Baggrunden var, at antallet af landbrugsskolesøgende i løbet af ca. 10 år var dalet fra 5-6000 til 1000, så mange skoler måtte lukke, samtidig med, at der var et stigende behov for efteruddannelse af konsulenter og landbrugslærere.

Under overskriften "Landmanden i forvandling" nævner forstanderen alle de forandringer af teknisk og anden art, som har ramt landbruget og gårdens liv, hvor *mand og kone og børn nu er alene tilbage på gården, ja ofte er enten manden eller konen udearbejdende*.¹¹⁸ Poesien er gået tabt, påstås det. Men det er forstanderen ikke enig i: *Jeg mener helt bestemt, at tilværelsen i det moderne landbrug rummer lige så mange kilder til glæde og oplevelse, som fandtes tidligere*. Først og fremmest er en landbrugsbedrift helt åbenbart et godt miljø for børns opvækst. Dernæst er der glæden om foråret ved i samspil med naturens kræfter at lave et godt såbed. Glæden ved at magte det fysiske arbejde. Ved den fortrolige omgang med dyrene – *man morer sig over, når en ko er blevet så fornærmet over at være isoleret i en kælvæboks, at den puffer til én med hornene, når man går forbi*.

Efterskrift

De godt 200.000 danske landbrugsejendomme var i 1970 blevet til omkring 140.000. Landbrugsrådets præsident, Peter Gæmelke, har for nylig konstateret, at der nu, 37 år senere, er 45.000 tilbage, som til gengæld er meget store og sælger deres produkter over det meste af verden. Om 10 år, spår han, vil der kun være 30.000, hvoraf kun 12.000 vil være heltidslandbrug.

Arbejdsglæden vil forhåbentlig være intakt. Men om der til den tid er mere poesi tilbage i erhvervet, er nok et spørgsmål. Landbobørn er i dag institutionsbørn som alle andre. Man behøver ikke længere i samspil med naturen at vente på, at jorden bliver tjenlig som "såbed", man kan harve, pløje og så, så snart mejetærskeren og den sidste halmballe er væk. Og den fortrolige omgang med computerovervågede køer i kæmpestore løsdriftstalder er svær at få øje på.

Noter

¹ Niels Bentsen, Kommunalreformen 1970 og Roskilde amt (Historisk årbog for Roskilde amt 2004), s.136. -J.P.Trap, Danmark, 5.udg. Bind II, 3 (1960) – herefter "Trap 5" -: I *Sømme herred*: Vor Frue, Himmelev, Herslev, Kornerup, Svogerslev, Glim, Hvedstrup, Fløng, Ågerup, Kirkerup, Jyllinge og Gundsømagle. I *Voldborg herred*: Osted, Allerslev, Kirke Hvalsø, Særløse, Kirke Såby, Kisserup, Gevninge, Rye, Kirke Sonnerup, Kirke Hyllinge, Lyndby, Sæby, Gershøj. I *Tune herred*: Greve, Kildebrønde, Reerslev, Vindinge, Snoldelev, Tune, Karlsrunder, Karlstrup, Havdrup, Solrød, Jersie, Kirke Skensved. I *Ramsø herred*: Rorup, Gadsstrup, Syv, Ørsted, Dåstrup, Borup, Kimmerslev, Ejby, Nørre Dalby, Højelse, Ølseagle.

² J.P.Hage, Københavns Amt. Beskrevet, efter opfordring af det Kgl. Landhusholdnings-Selskab (1839) – herefter "Hage 1839" – s.5.

³ Hage 1839, s.5, jfr. Karl-Erik Frandsen og Claus Bjørn, Roskilde bys historie, bd.2 (1998), s.235.

⁴ J.P.Trap, Kongeriget Danmark, 4.udg., Københavns Amt (1920) – herefter "Trap 4" – s.215 f. – Købstadens afgrænsning undergik i øvrigt flere ændringer: Fra 1871 til 1933 var et mindre landdistrikt (ejerlavet Eng og Flengmarken) udskilt fra købstaden som "Roskilde Domkirkes Sogns Landdistrikt"; 1878 og 1911 indlemmedes dele af Sankt Jørgensbjergs, af Roskilde Jomfruklosters og af Roskilde Vor Frue sogns jorder; 1938 indlemmedes hele Sankt Jørgensbjerg (Trap 4, s.208 og Trap 5, s.1019). Per Carlsson m.fl., Roskilde bys historie, bd.3 (1998), s.98.

⁵ Det danske landbrugs historie (red. Claus Bjørn), bd.3 (1988), - herefter "DLH 3" – s.23 ff. – Hage 1839, bearbejdning af tallene s.13.

⁶ Hage 1839, s.2.

⁷ V.Mortensen, Hedeboegnen (Fra Københavns Amt 1935, s.27.

⁸ Søren Mørch, Den ny Danmarkshistorie 1880-1960 (1982), s.59.

⁹ Dog var 500 tdr.land strandeng langs Køge bugt, Sankt Jørgensbjerg bys og nogle af Roskilde købstads jorder endnu midt i 1830erne ikke udskiftede (S.Sterm, Statistisk-Topografisk beskrivelse over Københavns Amt, 2.del (1836) – herefter "Sterm 1836" – s.210 og 3.del ("Sterm 1839"), s.365).

¹⁰ At det samlede tal ikke er 139, men 138 skyldes, at der ikke nævnes nogen udskiftning for Ølseagles vedkommende.

¹¹ Hage 1839, s.100.

¹² Politikens danmarkshistorie, bd.11 (Roar Skovmand, 1964), s.34.

¹³ Se fx. Af en landsbyskoles saga, udg. af Danmarks Lærerforening (1964), s.32. Efter monarkens død 1839 blev metoden hurtigt opgivet igen.

¹⁴ Materialet til Vindinges udskiftning findes i kopier på Vindinge Lokalhistoriske Arkiv.

¹⁵ Forholdet til Roskildebønderne var mindre godt, end til bønderne i Reerslev, Stærkende og Tune. *Mod Roskilde mark fandtes "Gammel Led", og der passedes altid godt på, thi "Roskilderne" var særligt slemme til at tage kvæget op, hvis noget kom ind på deres grund* (A.Strange Nielsen, Småpluk af Reerslev-Vindinges historie (Fra Københavns Amt 1964), s.42).

¹⁶ J.P.Hage skriver om landinspektørerne, at de var nødt til et rette sig efter lodsejerne, som havde ret til at lade delingen udføre, som de kunne enes om. *Thi ville han ikke udføre delingen således, så havde de henvendt sig til en anden. Hertil kommer, at disse embedsmænd, da som nu, ikke i almindelighed have nogen gage eller fast indtægt at holde sig til, men skulle ernære sig med familie af det, de efter anordningsmæssig betaling kunne fortjene* (Hage 1839, s.97f, noten).

¹⁷ Fremgår af påtegninger på udskiftningskortet.

¹⁸ Karsten Skjold Petersen, Udskiftningen af Veddelev (Historiespeciale, RUC 1993), s.56.

¹⁹ en "ås" var især på Sjælland betegnelsen for en mindre del af bymarken med samme bonitet, hvor gårdenes lange, smalle agre lå side om side, så renderne mellem agrene, "agerrenerne", kunne dræne åsen for vand.

²⁰ som ovenfor, s.59.

²¹ som ovenfor, s.76 f.

²² som ovenfor, s.68.

²³ DLH 3, s.28.

²⁴ Hage 1839, s.105-8.

²⁵ Gyldendal og Politikens danmarkshistorie, bd.10 (Claus Bjørn, 1990), s.60.

²⁶ Hage 1839, s.12-14.

²⁷ DLH 3, s.26.

²⁸ Hage 1839, s.13.

²⁹ Sterm 1836, s.272.

³⁰ Sterm 1836, s.208.

³¹ Sterm 1836, s.208, Sterm 1838, s.103, 306 & 519.

³² Gyldendal og Politikens danmarkshistorie, bd.9 (Ole Feldbæk, 1990), s.270.

³³ Hage 39, s.8 ff.. Sterm 1836 og 1839, oversigter over de enkelte herreder.

³⁴ Reglementet for fattigvæsenet på landet fra 1803 inddelte de fattige i 3 klasser: 1. Gamle, syge og og svækkede, som var berettigede til "fuld almisse", 2. Fader- og moderløse børn eller børn af forældre, der var ude af stand til at forsørge dem, som skulle sikres skolegang og som regel kom i pleje, og 3. Familier og enkeltpersoner, som ikke selv kunne tjene tilstrækkeligt til livets ophold og derfor fortrinsvis blev sat i arbejde. – Hage mente ikke, at antallet af fattige så *synderligt foruroligende ud*.

³⁵ De o. 450 almisselemmer på Sankt Hans hospital på Bidstrupgård, er

udeladt af statistikken.

³⁶ Hage 1839, s.8. Takseringerne gælder det upriviligerede hartkorn, det privilegerede takseredes kun til omtrent 1/3 heraf. Takseringen benyttes til beregningen af den nye bygnings-, jord- og tiendeskat af 1802!

³⁷ Gadstrup og Syv sogne (1953), s.188.

³⁸ DLH 3, s.71.

³⁹ DLH 3, s.78.

⁴⁰ Læs mere herom i Gadstrup og Syv sogne (1953), s.160 ff.

⁴¹ Oprettet 1769.

⁴² Skovrider Sarauw, som 1831 beskrev Frederiksborg amt, skønnede, at man i Nordsjælland så én svingplov for hver 5 hjulpløve (Gyldendal og Politikens danmarkshistorie, bd.10 (Claus Bjørn, 1990), s.41).

⁴³ Sterm 1936, s.211, Sterm 1839, s.199, 366 og 526.

⁴⁴ Sterm 1936, s.212, Sterm 1839, s.199-200, 366-366b og 527.

⁴⁵ På Vibygård var der i storhedstiden 24 arbejdere beskæftiget i "hørhuset" (som note 37, s.162).

⁴⁶ DLH 3, s.142.

⁴⁷ Ole Pedersen, En hedebogård i gamle dage, udg.v.Arthur Fang, Aarbøger udg. af Hist.Samf. for Københavns Amt 1930, s.5-100.

⁴⁸ Sterm 1836, s.212, Sterm 1839, s.200, 366b og 527.

⁴⁹ DLH 3, s.149 ff.

⁵⁰ K.M.Andersen, Gl.Roskilde Amts Landboforening gennem 75 år (1945), s.120 – tallene inkluderer Roskilde og Køge, men ikke hovedstaden.

⁵¹ DLH 3, s.104-5.

⁵² Bønderne måtte tidligere ikke rydde træ før dette var "udvist" af ridedegeden.

⁵³ Ved siden af svingploven periodens vigtigste redskabsmæssige innovation.

⁵⁴ Languldet med hvidt hoved og hvide ben. Krydsning mellem engelske racer og danske får blev almindelig.

⁵⁵ Kortuldet med mørkt hoved og mørke ben.

⁵⁶ Sterm 1936, s.276 f.

⁵⁷ Anders Jørgensen, Erindring fra Hedeboegnen. Fra Københavns Amt 1962 (1963), s.47.

⁵⁸ Anders Jørgensen, Erindringer fra Hedeboegnen. Fra Københavns Amt 1962 (1963), s.54. Velocipeden med et forhjul, der var en del større end baghjulet, blev konstrueret 1862. Den kendte udgave med det meget store forhjul og det meget lille baghjul blev populær i 1870erne.

⁵⁹ De øvrige var 12 fra hovedstaden, 11 fra købstæderne, 17 godsejere og 10 kongevalgte.

⁶⁰ A.Byberg, Roskilde Stænderforsamling (Fra Københavns Amt 1968), s.23. – Eva Tønnesen, Stænderforsamlingen i Roskilde (Historisk årbog for Roskilde amt 2004), s.19.

- ⁶¹ Landboliv, udg. af Gl.Roskilde Amts Brandforsikring G/S 1998, s.3 og 61.
- ⁶² Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd.10 (Claus Bjørn 1990), s.292f.
- ⁶³ Gennemførte bl.a. det første dyrskue i Roskilde 1855. Interesserne var dog for forskellige mellem Roskilde- og Københavnsområdet, og 1870 oprettedes Gl. Roskilde Amts Landboforening med en lensgreve som formand, men ellers domineret af gårdmænd. 1874 stiftedes "naboforeningen" Ramsø-Tune Herredets Landboforening. De 3 foreninger arbejdede senere godt sammen, specielt om konsulentvirksomheden (Gl.Roskilde Amts Landboforening 1870-1970 (1970), s. 17ff. – Glimt af mands minde, udg. af Ramsø-Tune herreders Landboforeninger (1974), indledningen).
- ⁶⁴ DLH 3, s.119f.
- ⁶⁵ Gyldendal og Politikens danmarkshistorie bd.11 (Kristian Hvidt 1990), s.56.
- ⁶⁶ Ole Pedersen, En hedebogård i gamle dage, udg.v. Arthur Fang. Aarbøger udg. af Hist.Samf. for Københavns Amt 1930, s.98.
- ⁶⁷ J.P.Nordengaard, Herthadalsmøderne. Spredte træk af Lejreegnens politiske historie (Fra Københavns Amt 1941-42), s.3-55.
- ⁶⁸ Gorm Bruun Hansen, Roskildekredsen 1849-1915 (Historisk Årbog for Roskilde amt 2004), s.91.
- ⁶⁹ Dansk mejeribrug 1882-2000, red. Claus Bjørn (1982), s.14.
- ⁷⁰ DLH 3, s.332ff.
- ⁷¹ Presserest fra presning af olieholdige frø, fx bomulds-, hør-, solsikke- og rapsfrø.
- ⁷² DLH 3, s.280f. og 305ff.
- ⁷³ Gl.Roskilde Amts Landboforening 1870-1970 (1970), s.24.
- ⁷⁴ Trap 4 og Dansk Mejeristat, red. G.Ellbrecht (1931) s.595-661.
- ⁷⁵ Dansk Mejeribrug 1882-2000, red. Claus Bjørn (1982), s.85.
- ⁷⁶ Oprettelsesårene gælder kun mejerier, som eksisterede 1920-1930, jfr. Note 74. Oplysningerne burde i øvrigt være troværdige, men et enkelt er her korrigeret: fællesmejeriet i Vindinge angives at være oprettet 1908. Årstallet må stamme fra en ny ejers overtagelse dette år, for i J.B.C. la Cour, Danske Gaarde, 2.saml., bd.IV (1914), s.362 hedder det, *at der har været drevet mejeri på gården i ca. 30 år*. Hermed stemmer, at folketællingen 1890 udover ejeren, som var mejerist, nævner en fyrbøder, en husholdningselev, en mejerske og to mejerielever blandt folkene på gården. Årstallet er derfor korrigeret til 1884?.
- ⁷⁷ Dansk Mejeristat, red. G. Ellbrecht (1931), s.136 ff.
- ⁷⁸ Carl C. Elmer, Hedebo-egnen ved år 1900 (Fra Københavns Amt 1943, s.9.
- ⁷⁹ Glimt af mands minde, udg. af Ramsø-Tune herreders Landboforening 1974, s.16.

- ⁸⁰ Dansk Mejeristat, red. G.Ellbrecht (1931), s.762ff.
- ⁸¹ som 78, s.11.
- ⁸² DLH 3, s. 373.
- ⁸³ Gl.Roskilde Amts Landboforening 1870-1970 (1970), s.24.
- ⁸⁴ Trap 4, s.216 og 250. Trap 5, s.1039 og 1090.
- ⁸⁵ Trap 4 & 5.
- ⁸⁶ Sterm 1836, s.212, Sterm 1839, s.200, 366b og 527. - Trap 4.
- ⁸⁷ DLH 3, s.346.
- ⁸⁸ Vindinge Lokalhistoriske Tidende 5/91, s.21.
- ⁸⁹ Denne og de følgende oplysninger stammer fra DLH 3, 266ff.
- ⁹⁰ Vindinge Lokalhistoriske Tidende 5/91, s.23. Citatet er let redigeret.
- ⁹¹ DLH 4, s.22, Glimt af mands minde, udg. af Ramsø-Tune herreders Landboforening 1974, s.10.
- ⁹² Glimt af mands minde, udg. af Ramsø-Tune herreders Landboforening 1974, s.15.
- ⁹³ Anders Jørgensen. Erindringer fra Hedeboegnen (Fra Københavns Amt 1962 (1963)), s.40 & 47.
- ⁹⁴ Glimt af mands minde, udg. af Ramsø-Tune herreders Landboforening 1974, s.8.
- ⁹⁵ Glimt af mands minde, udg. af Ramsø-Tune herreders Landboforening 1974, s.13.
- ⁹⁶ Flemming Hagensen, Vindmøller i 739 år – især i Roskilde (1998).
- ⁹⁷ Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 11(Kristian Hvidt 1990), s.285.
- ⁹⁸ P.G.Lindhardt i Den danske kirkes historie, bd. VII (1958), s.197f.
- ⁹⁹ Politikens Danmarks historie, bd.12 (1965), s.439.
- ¹⁰⁰ DLH 3, s.410.
- ¹⁰¹ Glimt af mands minde, udg. af Ramsø-Tune herreders Landboforening 1974, s.25.
- ¹⁰² Trap 4 og Trap 5.
- ¹⁰³ Dansk Familielandbrug 1952-2002, udg. af Dansk Familielandbrug 2003, s.172.
- ¹⁰⁴ Hans Chr.Johansen, Dansk økonomisk statistik 1814-1980 (1984), s.135f.
- ¹⁰⁵ Vindinge Lokalhistoriske Tidende 5/91, s.28.
- ¹⁰⁶ Søren Mørch, Den ny Danmarkshistorie 1880-1960, s.59. – Fridlev Skrubbeltrang udgav 1952-53 Den danske husmand 1-2. 3.bind, udg. af Claus Bjørn og P.R.Pasmussen, kom først 2003 – efter fusionen med Landboforeningerne – med den karakteristiske titel "Dansk Familielandbrug 1952-2002".
- ¹⁰⁷ Glimt af mands minde, udg. af Ramsø-Tune herreders Landboforening 1974, s.20f.
- ¹⁰⁸ Glimt af mands minde, udg. af Ramsø-Tune herreders Landboforening 1974, s.22.

- ¹⁰⁹ K.M.Andersen, Gl. Roskilde Amts Landboforening gennem 75 år (1945), s.118.
- ¹¹⁰ Gyldendals og Politikens danmarkshistorie, bd.13 (Tage Kaarsted 1991), s.269.
- ¹¹¹ Gyldendals og Politikens danmarkshistorie, bd.14 (Henrik S.Nissen 1991), s.32.
- ¹¹² Som ovenfor, s.29
- ¹¹³ Politiken 5.5.1961. Her efter Carl-Johan Bryld & Harry Haue, Det agrare Danmark (1982), s.275.
- ¹¹⁴ DLH 4, s.287.
- ¹¹⁵ Glimt af mands minde, udg. af Ramsø-Tune herreders Landboforening 1974, s.3-5 og 26-30. Citaterne er en smule sammentrængte.
- ¹¹⁶ Grus- og lergravningen startede omkring 1900, det første teglværk grundlagdes i 1897. Grusgravningen tog fart i begyndelsen af 1950erne, da København bredte sig mod syd og vest.
- ¹¹⁷ I/S Hedeland blev stiftet 1978.
- ¹¹⁸ Allerede i 1967 havde 10 % af alle landhusmødre hel- eller deltidsarbejde (DLH 4, s.291).